

MATICA HRVATSKA

Ljiljana Dobrovšak

**FRAGMENTI IZ POVIJESTI ŽIDOVA U HRVATSKOJ
ZA PRVOGA SVJETSKOG RATA
(1914-1918)**

Posebni otisak iz zbornika
1918. U HRVATSKOJ POVIJESTI

mh

Zagreb MMXII

Ljiljana Dobrovšak
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

FRAGMENTI IZ POVIJESTI ŽIDOVA U HRVATSKOJ ZA PRVOGA SVJETSKOG RATA (1914-1918)

Sažetak

Kao i ostali stanovnici Hrvatske i Židovi su se našli u vrtlogu Prvoga svjetskog rata (1914-1918). Na početku izbivanja rata, austrougarski Židovi (time i hrvatski) bili su patriotski usmjereni i dijelili su opći nacionalni zanos sa svim pripadnicima Monarhije, pa i u mobilizaciji (u Monarhiji je mobilizirano 350.000 Židova), da bi na kraju rata imali drukčiji stav jer su se raspalom Austro-Ugarske i kao zajednica podijelili među novostvorenim državama. Početkom Prvoga svjetskog rata mnoge su djelatnosti unutar židovskih zajednica zamrle, prestao je izlaziti cionistički časopis »Židovska smotra«, brojna židovska društva prestala su djelovati, i tako je bilo skoro sve do 1917. i 1918. kada se ponovno pokreće židovsko glasilo »Židov« i rad obnavljaju židovske organizacije. Židovska zajednica u Hrvatskoj sudjelovala je u austrougarskoj vojsci i u Prvome svjetskom ratu podnosila sve napore kao i drugi građani, te su neki od njih zauzeli istaknute položaje u domobranstvu i austrougarskoj vojsci općenito. Dosta ih je stradalo, nestalo ili bilo ranjeno. Židovske općine u Hrvatskoj na razne su načine nastojale pomoći onima koji su stradali prikupljanjem raznih oblika pomoći. Završetkom rata našli su se u problemima zbog nove političke situacije koja je uzrokovana stvaranjem nove države. Dijelu Židova prijetio je izgon (zbog nemanja državljanstva/zavičajnosti) te su nerijetko bili i mete antisemitskih ispada, posebice Zelenog kadera.

Ključne riječi: Prvi svjetski rat, Židovi, Zeleni kader

Hrvatska historiografija baš i ne obiluje tekstovima o Židovima u Hrvatskoj tijekom Prvoga svjetskog rata, što i ne iznenađuje. Da bi se mogao napisati tekst o djelatnosti Židova u Hrvatskoj tijekom Prvoga svjetskog rata, u prvom redu nedostaju brojne lokalne povijesti židovskih zajednica koje bi pružile sliku ukupne djelatnosti židovskog stanovništva, ali i sama istraživanja o Prvome svjetskom ratu. Iako, zahvaljujući brojnim entuzijastima, ali i profesionalnim povjesničarima, postoje djela o lokalnim židovskim općinama (Našice, Varaždin, Koprivnica, Vinkovci, Osijek, Nova Gradiška...) vrlo je slabo u njima obrađeno razdoblje Prvoga svjetskog rata. U katalogu *Židovi na tlu Jugoslavije* koji je objavljen povodom izložbe koja se održavala u Zagrebu 1988., uz brojne priloge, tek u osmom

poglavlju »Židovi u oslobodilačkim ratovima« autora Slavka Goldsteina vrlo kratko se objašnjava uloga Židova, i to srpskih, tijekom Prvoga svjetskog rata u Srbiji.¹ Ni Melita Švob u svojoj prvoj knjizi iz 1997. *Židovi u Hrvatskoj – migracije i promjene u židovskoj populaciji*, kao ni u njenom nadopunjenom izdanju *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice I.* iz 2004., ne spominje ulogu Židova u Prvome svjetskom ratu.² Tek dvije novije knjige u svojim poglavljima obrađuju Prvi svjetski rat i Židove. Ivo Goldstein u knjizi *Židovi u Zagrebu 1918.-1941* obrađuje odnos prema Židovima u Zagrebu tijekom ratnih zbivanja u poglavlju »Doba patnji i novih nada (1914.-1918.)«,³ a Alen Budaj u *Vallis Judaea – Povijest požeške židovske zajednice* daje kratak prikaz položaja i stradanja požeških Židova na ratištima u poglavlju »Židovi u javnom životu grada – U vrtlogu Prvog svjetskog rata«.⁴ Treba spomenuti i radove Ive Banca, Josipa Vidmara i Bogumila Hrabaka o Zelenom kaderu, u kojima se spominje nasilje Zelenog kadera prema židovskim trgovcima širom Hrvatske. Što se tiče stranih autora koji su pisali o prostoru Habsburške Monarhije u Prvome svjetskom ratu i Židovima, publicirano je nešto više radova, no ovdje bih izdvojila dvije knjige, i to *War, Jews, and the New Europe* Marka Levenea⁵ i *Reconstructing a National Identity – The Jews of Habsburg Austria during World War I.* Marsha L. Rozenblit.⁶

Niti demografske promjene izazvane Prvim svjetskim ratom nisu cjelokupno obrađene iako se tu i tamo nalaze određeni opisi i kvantifikacije. Zanimljivo je da su se hrvatska historiografija a s njom i ostale više bavile istraživanjem propast Austro-Ugarske Monarhije negoli gubicima. Gubici na bojnom polju, u zarobljeničkim i internacijskim logorima, a i po bolnicama i domaćinstvima bili su izvanredno veliki, međutim, zbog toga što je Monarhija izgubila rat oni nisu nikada bili definitivno sumirani, nego su se donosile procjene za čitavu Monarhiju. Budući da se novostvorena Država Slovenaca, Hrvata i Srba borila na strani centralnih sila protiv Antante, kasnijim spajanjem s Kraljevinom Srbijom i ulaskom u Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, prikrivala je i zatajivala svoje gubitke za vrijeme Prvoga svjetskog rata, a sjećanja na poginule prepuštena su njihovim obiteljima. Većina poginulih u Prvome svjetskom ratu na području Hrvatske i Slavonije uglavnom nije dobila svoje spomenike, ukoliko nisu bili podignuti još tijekom rata, a nisu rađene ni liste poginulih na raznim europskim ratištima.⁷ Slično je i :

1 Katalog izložbe, *Židovi na tlu Jugoslavije*, Zagreb 1988., str. 169.-170.

2 Švob, Melita, *Židovi u Hrvatskoj – migracije i promjene u židovskoj populaciji*, Zagreb 1997.; Ista *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice, I.*, drugo nadopunjeno izdanje, Zagreb 2004.

3 Goldstein, Ivo, *Židovi u Zagrebu 1918.-1941.*, Zagreb 2004., str. 25-56.

4 Budaj, Alen, *Vallis Judaea – Povijest požeške židovske zajednice*, Zagreb 2007., str. 139-142.

5 Levene, Mark, *War, Jews, and the New Europe*, Oxford 1992.

6 Rozenblit, Marsha L., *Reconstructing a National Identity – The Jews of Habsburg Austria during World War I.*, Oxford 2001.

7 Kolar-Dimitrijević, Mira, »Utjecaj Prvoga svjetskog rata na kretanje stanovništva i stočarstva na području Hrvatske i Slavonije«, *Radovi*, 24, Zagreb 1991., str. 41.

gubicima židovskog stanovništva, kao i sjećanjima na njih. Zadnji popis iz 1910. proveden nekoliko godina prije izbijanja Prvoga svjetskog rata navodi u Ugarskom kraljevstvu (Translajtaniji) 932.458 Židova ili 4,5% u ukupnom broju stanovništva, dok je u Austrijskom dijelu (Cislajtaniji) popisano 1.313.687 Židova ili 4,6% ukupnog stanovništva.⁸

Na početku izbijanja rata austrougarski Židovi (s time i Hrvatski) bili su patriotski usmjereni i dijelili su opći nacionalni zanos sa svim pripadnicima Monarhije, pa i u mobilizaciji.⁹ Emancipacijom je Židovima u Austro-Ugarskoj omogućen ulazak u vojsku, a bili su im dostupni i svi visoki činovi. U zemljama Austro-Ugarske Monarhije bilo je mobilizirano 300.000 – 350.000 židovskih vojnika, od kojih je 25.000 bilo časnika. Brojni su od njih odlikovani medaljama za hrabrost. Nekih 25 Židova ili Židova podrijetlom (neki od njih su konvertirali) dospjelo je do čina generala.¹⁰ Posebnu ulogu unutar Austro-Ugarske Monarhije, Židovi su imali u financiranju rata. Njihov udio u ratnom zajmu, preko poduzeća ili individualno iznosi 10% ukupnog iznosa. Vrlo je važna njihova uloga i u proizvodnji ratnih potrepština i oružja, a pojedini su se time vrlo obogatili i stekli naslove.¹¹ S druge strane, mnogi Židovi su poginuli ili preživjevši strahote rata i zarobljeništva po Italiji i Rusiji ostali invalidi. Prema mađarskoj državnoj statistici od ukupno 378.000 vojnika koji su bili uključeni u rat u Ugarskoj, smrtno je stradalo njih 155.799 (41,1%), uključujući i one umrle od posljedica slabog zdravlja zbog ranjavanja. Od ukupnog broja od 155.799, vojnika židovske vjeroispovijesti bilo je 5116. Od sveukupno 352.292 ranjenih vojnika, 15.339 bilo je Židova, a od sveukupno 74.860 ratnih invalida njih 3770 su Židovi.¹² To su brojke koje se odnose na ugarske Židove, međutim, rezultati nisu relevantni, jer povjesničari smatraju da se te brojke odnose samo na neke gradove (Szeged, Miskolc, Pécs i Budimpešta), dok ostali gradovi i mjesta u Ugarskoj i Hrvatskoj nisu uključeni u ukupnu sumu, pa broj uključenih, ubijenih, ranjenih i invalida mora biti puno veći.¹³

- 8 Rozenblit, Marsha L., *Reconstructing a National Identity – The Jews of Habsburg Austria during World War I*, Oxford 2001., str. 15. Najveće skupine Židova u Austriji živjele su u Galiciji (871.906) i Bukovini (102.919), dok neki dijelovi kao što su alpske pokrajine ili jadranska obala skoro da nisu imale Židove ili su ih imalo vrlo malo.
- 9 Hrabak, Bogumil, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslavenskim zemljama 1914.-1918.*, Novi Sad 1990., str. 46. Autor Hrabak piše da su 1914. po izbijanju rata dogodilo sljedeće: »Mađari i Nemci u Hrvatskoj osetili su kud vetar duva, te su bili sve drskiji sa onima koje su smatrali nepouzdanima, a Jevreji u Hrvatskoj, držeći se kao i drugde uz vlast, postali su najveći germanofili.«
- 10 Rozenblit, Marsha L., *Reconstructing a National Identity – The Jews of Habsburg Austria during World War I*, Oxford 2001., str. 83; Patai, Raphael, *The Jews of Hungary, History, Culture, Psychology*, Detroit 1996., str. 459.
- 11 Patai, Raphael, *The Jews of Hungary, History, Culture, Psychology*, Detroit 1996., str. 460.
- 12 Budaj, Alen, *Vallis Judaea – Povijest požeške židovske zajednice*, Zagreb 2007., str. 139; *Magyar Zsidó Lexikon (Hungarian Jewish Lexicon)*, red. Ujvári, Péter, Budapest 1929., str. 950.
- 13 Patai, Raphael, *The Jews of Hungary, History, Culture, Psychology*, Detroit 1996., str. 460.

Smatra se da je na bojištima Prvoga svjetskog rata od stotinu stanovnika deset bilo u vojsci, pa bi prema tome iz Hrvatske i Slavonije u vojsci bilo 756.000 osoba (uključeni i Židovi). Uzme li se statistika iz 1910., smatra se da je na tisuću stanovnika bilo dvadeset poginulih ili umrlih. U Hrvatskoj je 1910. godine bilo 2,602.544 stanovnika, a 1921. godine 2,614.378.¹⁴ Od toga je 1910. Židova bilo 21.013, a 1921. (kada je priključeno Međimurje) 20.562 (za 451 osobu manje). Broj Židova je nešto manji nego prije početka rata i rezultat je gubitaka u ratu (ne zna se s točnom preciznošću koliko je Židova stradalo u Hrvatskoj), smanjenog nataliteta tijekom ratnih godina, ali i migracija koje su prateća pojava ratova i političkih promjena¹⁵

Iako na tlu Kraljevine Hrvatske i Slavonije nije vođena nijedna ratna operacija, ipak su njezini stanovnici morali kao državljani zaraćene zemlje sudjelovati u ratu.¹⁶ Židovska zajednica u Hrvatskoj sudjelovala je u austrougarskoj vojsci i u Prvome svjetskom ratu podnosila sve napore kao i drugi građani, te su neki od njih zauzeli istaknute položaje u domobranstvu i austrougarskoj vojsci. Na vijest o atentatu u Sarajevu 28. lipnja 1914., zagrebačka je Židovska općina, sutradan, organizirala komemoraciju nadvojvodi Franji Ferdinandu i njegovoj supruzi Sofiji. Upućen je brzoglasni sućuti banu i u sinagogi je odslužena svečana žalobna služba Božja, a u hramu se 30 dana palilo svjetlo za spas duša pokojnika.¹⁷ Vjerojatno su i ostale hrvatske židovske zajednice na ovakav način obilježile taj tužan događaj, no za to su nam potrebna detaljnija istraživanja hrvatskog novinstva i arhivske građe.

Nema židovske zajednice u Hrvatskoj koju Prvi svjetski rat nije brojčano pogodilo jer je dosta Židova stradalo, nestalo, bilo ranjeno ili financijski pogođeno. Naime, osiromašivanjem su bili pogođeni svi građani pa tako i Židovi. Na samom početku, po izbijanju rata, ponajbolji židovski muževi, mladići, kao i svi ostali, mobilizirani su i poslani na razna bojišta.¹⁸ Oni koji su poginuli pokapani su uz najviše počasti na mjesnim grobljima, a u sinagogama su se održavale žalobne službe. Čak je i požeški dušobrižnik pozvan u rat. Nadrabin dr. Mojsije Margel imenovan je u siječnju 1915. »izraelitskim duhovnikom pričuvnog domobranskog zapovjedništva« u Osijeku s boravištem u Požegi, a 1. ožujka 1915. carskim i kraljevskim vojnim rabinom u Zagrebu. Tu službu vršio je sve do početka listopada 1918. kada se vratio u Požegu.¹⁹ Brojni Židovi su za pokazanu izuzetnu hrabrost i

14 Kolar-Dimitrijević, Mira, »Utjecaj Prvoga svjetskog rata na kretanje stanovništva i stočarstva na području Hrvatske i Slavonije«, *Radovi*, 24, Zagreb 1991., str. 41, 47; Vranješ-Šoljan, Božena, *Stanovništvo banske Hrvatske*, Zagreb 2009., str. 228.

15 Švob, Melita, *Židovi u Hrvatskoj-židovske zajednice*, I., II. dop. izd., Zagreb 2004., str. 59, 89.

16 Budaj, Alen, *Vallis Judaea – Povijest požeške židovske zajednice*, Zagreb 2007., str. 140.

17 Goldstein, Ivo, *Židovi u Zagrebu 1918.-1941.*, Zagreb 2004., str. 25.

18 *Podravec*, br. 6., 1. prosinca 1918. – Ugledni koprivnički Židov dr. Julije Scheyer bio je mobiliziran, a krajem 1918. iz »vojništva« se ponovno vratio svojoj liječničkoj praksi.

19 Budaj, Alen, *Vallis Judaea – Povijest požeške židovske zajednice*, Zagreb 2007., str. 140.

odanost Domovini i Kralju odlikovani i više nego jedanput.²⁰ Tako je 1917. bojni rabin dr. Mojsije Margel iz Požege koji se nalazio na sočanskoj fronti odlikovan zlatnim križem za zasluge i hrabrost,²¹ a zastavnik Franjo Schlesinger dobio je u kolovožu 1915. zlatnu medalju za hrabrost.²² Takvih primjera ima puno. Uz to što su bili mobilizirani, bogatiji su Židovi (trgovci i veleposjednici) i financijski morali potpomagati rat od studenoga 1914. kada je započelo upisivanje prvog ratnog zajma (*Kriegsanleihe*) uz 6% kamata. Svi bogatiji ljudi, pa tako i Židovi, morali su upisivati velike svote za zajmove, kojih je ukupno do 1918. bilo osam i kojima se financirao rat. Za primjer možemo uzeti molvarskog trgovca Josipa Gottlieba koji je morao već za prvi zajam dati tisuću kruna, a vjerojatno i slične svote tijekom sljedećih upisa,²³ te Šandora Alexandra koji je nakon izbijanja rata dao nepovratno u ratni zajam milijun zlatnih austrijskih kruna.²⁴

Društveni je život unutar židovskih zajednica od početka rata 1914. pa sve do 1917. u potpunosti zamro.²⁵ Prestao je izlaziti cionistički časopis »Židovska smotra«, čiji je zadnji broj od 14. kolovoza 1914. na naslovnoj stranici donio veliki naslov »Rat!«.²⁶ Uredio ga je Aleksandar Licht (1884-1948) koji je ubrzo i sam bio mobiliziran i koji se kući vratio tek krajem Prvoga svjetskog rata. Brojna židovska kulturna, športska i cionistička društva prestala su djelovati. Tako su u Zagrebu obustavili djelovanje Izraelitsko hrvatsko literarno društvo, ŽAPD – Židovsko akademsko potporno društvo, Židovsko akademski kulturni klub Judeja (od 18 članova, 16 članova toga društva otišlo je na frontu, jedan je smatran nestalim, trojica su bila zarobljena, a četvorica odlikovana).²⁷ U Vinkovcima je s radom prestalo i Cionističko društvo »Zion«, u Bjelovaru Židovsko cionističko građansko društvo, u Brodu na Savi Cionističko društvo Jehuda Halevi, u Karlovcu Karlovačka židovska omladina, u Križevcima Cionističko društvo »B' ne Jisroel«, u Osijeku Cionističko društvo »Theodor Herzl« i brojna druga.

20 U časopisu koji je izlazio u Beču pod imenom *Jüdische Archiv, mitteilungen des Komitees Jüdisches Kriegsarchiv* od svibnja 1915. do siječnja 1917. objavljivači su poimence pali (*gefallene*) i odlikovani židovski ratnici. Nažalost, u broju palih objavljivanja su imena samo časnika, a kod imena odlikovanih se ne navodi zemlja iz koje odlikovani potječe, nego samo kojem rodu pripada. Kolar-Dimitrijević, Mira, »Virje za vrijeme Prvoga svjetskog rata«, *Virje na razmeđu stoljeća*, sv. 4, Virje 1991., str. 62. Iz Virja je bio nagrađen dr. Feliks Pollak.

21 *Židov*, br. 4., 1. studenoga 1917.

22 Goldstein, Ivo, *Židovi u Zagrebu 1918.-1941.*, Zagreb 2004., str. 29.

23 Kolar-Dimitrijević, Mira, »Virje za vrijeme Prvoga svjetskog rata«, *Virje na razmeđu stoljeća*, sv. 4., Virje 1991., str. 48.

24 Više o njemu u: Mirnik, Ivan, »Obitelj Alexander ili kratka kronika izbrisano vremena«, *Radovi zavoda za hrvatsku povijest*, 28, Zagreb 1995., str. 96-127.

25 Goldstein, Ivo, *Židovi u Zagrebu 1918.-1941.*, Zagreb 2004., str. 27-28. U Zagrebačkoj je židovskoj općini prvo 1916. odlučeno da se uvede konfirmacija djevojaka, a onda je ceremonija odgođena do daljnijega s obzirom na ratno vrijeme »koje bi djevojkama prouzročilo odviše troška za odijelo«.

26 *Židovska smotra*, br. 13, Zagreb 1914.

27 Goldstein, Ivo, *Židovi u Zagrebu 1918.-1941.*, Zagreb 2004., str. 26, 30.

Izbijanjem rata, donesena je odluka 4.232/Pr. od 27. srpnja 1914. kojom je u potpunosti prestao rad svih društava osim Crvenog križa, međutim, spomenuta banska naredba ostavila je mogućnost iznimki, te je ban u dogovoru s Vojnim zapovjedništvom, a uz preporuku županijske i gradske oblasti, mogao dozvoliti nastavak djelovanja pojedinim društvima. Dana 22. rujna 1914. ban je dozvolio vladinim povjerenicima samostalno odobravanje rada dobrotvornim društvima za podupiranje i prehranu djece te potpornim društvima u slučajevima bolesti ili smrti.²⁸ Budući da je većina židovskih društava zamrznula svoj rad, građani židovske vjeroispovijesti su se na druge načine uključivali u dobrotvorne organizacije, pa su se tako židovske žene angažirale u raznim dobrovoljnim društvima ili podružnicama Crvenog križa i prikupljale hranu, odjeću, razne potrepštine, ali i novčana sredstva za Ratnu pripomoć.

Iako je sva društvena aktivnost u židovskim općinama uglavnom zamrla, nastavila se dobrotvorna, pa su predsjednici židovskih općina nastojali na razne načine pomoći ranjenicima ili onima koji su izgubili nekoga svog ili naglo osiromašili. Tako je u Zagrebu osnovan »Odbor za potpomaganje nezaposlenih i invalidnih namještenika trgovačko-industrijalnih struka i novčanih zavoda« koji je kasnije prozvan »Prehrana«. Za njegovu djelatnost ponajviše je zaslužan istaknuti član zagrebačke židovske općine Šandor Alexander, koji je zbog zasluga na polju ratne dobrotvornosti 13. kolovoza 1918. od kralja Karla IV. (1916-1918) dobio nasljedno ugarsko plemstvo i postao »Sesvetski«.²⁹ Za vrijeme Prvoga svjetskog rata otvoren je i Vojnički dom i Grijaona za vojnike sa fronti i izbjeglice, a dijelio se i besplatni topli obrok.³⁰ Prostorije Doma za stare i nemoćne pripadnike židovske zajednice u Zagrebu (danas Dom Lavoslav Schwarz, izgrađen 1911) najvećim dijelom su korištene za vojnu bolnicu koja je mogla primiti 50-60 kreveta.³¹

Židovske općine u Hrvatskoj na razne su načine nastojale pomoći onima koji su stradali. Od početka rata u Zagrebu je djelovala »Središnjica za ubogarstvo pri Židovskoj bogoštovnoj općini«, u kojoj je radio odjel za prikupljanje darova i prinosa za Ratnu pripomoć. Darove u novčanim sredstvima davali su Židovi iz raznih dijelova Hrvatske, a ne samo iz Zagreba. Uz te židovske pojedince i obitelji u skupljanje pomoći uključile su se i židovske tvrtke i banke koje su uplaćivale pove-

28 Herman Kaurić, Vijoleta, *Za naše junake...Rad dobrotvornih humanitarnih društava u gradu Zagrebu 1914.-1918.*, doktorska disertacija, Zagreb 2007., str. 53-54.

29 Herman Kaurić, Vijoleta, *Za naše junake...Rad dobrotvornih humanitarnih društava u gradu Zagrebu 1914.-1918.*, doktorska disertacija, Zagreb 2007., str. 218-219; Mirnik, Ivan, »Obitelj Alexander ili kratka kronika izbrisanoj vremena«, *Radovi zavoda za hrvatsku povijest*, 28, Zagreb 1995., str. 105-108.

30 Goldstein, Ivo, »Dobrotvorno i socijalno djelovanje židovske zajednice u Zagrebu u 19. i 20. stoljeću«, *Revija za socijalnu politiku*, Zagreb 2005., str. 285-300.

31 Novak, Paula, »Povijest doma Zaklade Lavoslav Schwarz«, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i u Hrvatskoj*, Zagreb 1998., str. 74.

ća novčana sredstva (Brodaska eskomptna i mjenjačka banka, Tvornica kandidata Union i druge).³² Od prikupljenih sredstava središnjica je siromašne obitelji mobiliziranih vojnika svakog tjedna opskrbljivala namirnicama, i to kruhom, brašnom, masti, rižom, krupicom, krumpirom i povrćem, a djecu mlijekom. Pokrivali su se troškovi liječenja ranjenih vojnika, nabava zavoja, lijekova, rasvjete i ogrjeva za bolnice. Također, Središnjica je od prikupljenih sredstava organizirala opskrbu židovskih vojnika ritualnom hranom za blagdane.³³ U pomoći svojim članovima isticala se zagrebačka židovska općina. Tako su čelnici zagrebačke židovske općine uspjeli urediti da mobilizirani zagrebački Židovi, ali i oni iz ostalih općina koji su bili stacionirani u Zagrebu, budu prisutni na proslavi velikih blagdana. Ujedno je zagrebačka Židovska općina osnovala i Zakladu za skrb o židovskoj ratnoj siročadi (osnovana je 1917. te je dobila ime po kralju Karlu).³⁴ Potkraj 1916. u Zagrebu je pri općini bilo popisano 18 zaklada, koje su većinom osnivali istaknuti članovi Općine. Od samog početka rata, predsjednik zagrebačke židovske općine dr. Robert Siebenschein sudjelovao je u »Središnjem zemaljskom odboru za zaštitu porodica mobilizovanih i u ratu poginulih vojnika iz Kraljevina Hrvatske i Slavonije«. Odbor je ustrojen 1. rujna 1914. s ciljem da pomogne u zbrinjavanju obitelji mobiliziranih vojnika koje su odlaskom hranitelja ostale u bijedi i nevolji.³⁵ Da bi se uskladile aktivnosti zaklada i raznih inicijativa, pri zagrebačkoj Općini osnovani su »kuratorij za ubogarstvo« i »ratna pripomoćna stanica«.³⁶ Pri pučkoj školi Izraelitičke bogoštovne općine u Zagrebu šivale su se 1915. vreće za pijesak koje su se kasnije otpremale na bojište.³⁷ Isto tako pri zagrebačkoj židovskoj općini skupljala se pomoć za Židove iz Galicije i Bukovine koji su zbog ratnih operacija ostali bez sredstava za egzistenciju.³⁸

Većina židovskih gospojinskih društva zamrznula je svoj rad, no neka su nastavila djelovati prilagodivši se ratnim uvjetima. Ne znamo točno koja su sve židovska gospojinsko-dobrotvorna društva nastavila s radom i koje su im bile aktivnosti, no za neka znamo, npr. za vinkovačko Izraelitičko dobrotvorno gospojinsko društvo³⁹, sisačko Izraelisko gospojinsko društvo, zagrebačko Izraelitsko Gospo-

32 Budaj, Alen, *Vallis Judaea – Povijest požeške židovske zajednice*, Zagreb 2007., str. 140. U Ratnu pripomoć u Zagrebu novčana sredstva 1915. darovali su požeški Židovi, i to Haas iz Kutjeva 20 kruna i dr. Mojsije Margel 30 kruna.

33 Goldstein, Ivo, *Židovi u Zagrebu 1918.-1941.*, Zagreb 2004., str. 25.

34 *Židov*, br. 3, 15. listopada 1917.; br. 4, 1. studenoga 1917., str. 6.

35 Herman Kaurić, Vijoleta, *Za naše junake...Rad dobrotvornih humanitarnih društava u gradu Zagrebu 1914.-1918.*, doktorska disertacija, Zagreb 2007., str. 198.

36 Goldstein, Ivo, *Židovi u Zagrebu 1918.-1941.*, Zagreb 2004., str. 31.

37 Herman Kaurić, Vijoleta, *Za naše junake...Rad dobrotvornih humanitarnih društava u gradu Zagrebu 1914.-1918.*, doktorska disertacija, Zagreb 2007., str. 123-124.

38 Kolar, Mira, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata*, Slavonski Brod 2008., str. 36.

39 Šalić, Tomo, *Židovi u Vinkovcima i okolici*, Osijek 2002., str. 370-371.

jinsko društvo Jelene Pristerove, Zagrebačko djevojačko židovsko društvo B'not Cijon, Izraelsku ferijalnu koloniju.⁴⁰ O radu vinkovačkog Izraelitičkog gospojinskog društva ne znamo puno, no znamo da je sudjelovalo u zajedničkim akcijama s Prvim vinkovačkim gospojinsko dobrotvornim društvom (1917. preimenovano u Hrvatsko gospojinsko društvo) te da su u lipnju 1917. članice obaju društava zajedno vodile brigu o prehrani siromašne školske djece.⁴¹ Njihov rad i organiziranje dobrotvornih zabava nastavili su se i u 1918.⁴² Sisačko izraelsko gospojinsko društvo organiziralo je »zabavne večere« u korist udovica i siročadi palih junaka grada Siska.⁴³ Zagrebačko Izraelitsko Gospojinsko društvo Jelene Pristerove nastavilo je djelovati⁴⁴ kao društvo za potporu »sramežljivih ubogih« uopće, a posebice »bijednih udovica i siročadi izraelitske vjere zavičajnih u Hrvatskoj«. Društvo je podupiralo i »izraelitsku omladinu« koja se namjeravala posvetiti obrtu, darivalo mirazom uboge zaručnice, osnivalo i uzdržavalo humanitarne zavode, bolnice i »nemoćnice«.⁴⁵ Za vrijeme rata osnovalo je središnje sabiralište razne robe (odjeće, odijela, rublja, vunениh tkanina, čarapa) koja je bila dostavljana židovskim vojnicima na frontama i u bolnicama, a posebno je bila zapažena pomoć protjeranim židovskim obiteljima u čitavoj Monarhiji.⁴⁶ Društvo se uključivalo u zajedničke akcije s ostalim zagrebačkim društvima te je prikupljalo novčane doprinose i razne potrepštine (zavoje, posteljenu, cigarete i hranu) za ranjenike bez obzira na vjeroispovijest.⁴⁷ Uz sakupljanje i prikupljanje pomoći društvo je organiziralo koncerte, zabave i slične aktivnosti (spomen-lipa) u korist hrvatskih ratnika, invalida, udovica i siročadi.⁴⁸ Izraelska ferijalna kolonija nastavila je s radom pod predsjednicom Tildom pl. Deutsch. Svrha društva bila je »liječenje i ublaživanje rana, što ih je rat zadao«, briga za djecu omogućavanjem boravka na morskoj obali ili u toplicama. Za neuhranjenu djecu, članice kolonije organizirale su kolonije u Lipiku, Vinkovcima, Zagrebu. Makso Steiner je 1917. na spomen svoje supruge Suzi koja je preminula 1914., oporučno koloniji ostavio zakladu,

40 Herman Kaurić, Vijoleta, *Za naše junake...Rad dobrotvornih humanitarnih društava u gradu Zagrebu 1914.-1918.*, doktorska disertacija, Zagreb 2007., str. 67.; *Izveštaj Izraelske Ferijalne kolonije za dvogodište 1917.-1918.*, Zagreb 1919.; *Izveštaj Izraelske Ferijalne kolonije za dvogodište 1919.-1920.*, Zagreb 1921.

41 Benyovsky, Lucija, »Dobrotvorna gospojinska (ženska) društva u Hrvatskoj od osnivanja do Prvog svjetskog rata«, *Časopis za suvremenu povijest*, 30, br. 1, Zagreb 1998., str. 73-93.

42 *Židov*, br. 11, 1. lipanj 1918., str. 3.

43 *Židov*, br. 2, 16. siječnja 1918.

44 *Židov*, br. 4, 1. studenoga 1917.

45 Herman Kaurić, Vijoleta, *Za naše junake...Rad dobrotvornih humanitarnih društava u gradu Zagrebu 1914.-1918.*, doktorska disertacija, Zagreb 2007., str. 60.

46 Goldstein, Ivo, *Židovi u Zagrebu 1918.-1941.*, Zagreb 2004., str. 31.

47 Herman Kaurić, Vijoleta, *Za naše junake...Rad dobrotvornih humanitarnih društava u gradu Zagrebu 1914.-1918.*, doktorska disertacija, Zagreb 2007., str. 152.

48 Benyovsky, Lucija, »Dobrotvorna gospojinska (ženska) društva u Hrvatskoj od osnivanja do Prvog svjetskog rata«, *Časopis za suvremenu povijest*, 30, br. 1, Zagreb 1998., str. 91.

te je nakon njegova primjera osnovano još nekoliko zaklada (Bachrach, Deutsch, Löwy). Do 1918. Izraelska kolonija je imala nekoliko podružnica u Bjelovaru i Koprivnici, a 1918. se bjelovarska podružnica i osamostalila.⁴⁹ U dobrotvornoj djelatnosti posebno se istaknulo i društvo Hevra Kadiša. Zagrebačka je Hevra Kadiša tijekom Prvoga svjetskog rata pomogla da se u prostorijama staračkog doma Židovske općine u Maksimirskoj organizira njega ranjenika te je plaćala liječnika koji je bio dužan liječiti svakoga siromašnog Židova.⁵⁰ Ujedno je do ljeta 1915. uredila i posebno polje na groblju Mirogoj za poginule Židove u ratu. Do tada su vojnici pokapani u pojedinačne grobove na kojima je bila pločica s njihovim imenom. Tek je 1930. zagrebačka Hevra Kadiša podigla spomenik poginulim vojnicima židovske vjeroispovijesti, i to članovima Zagrebačke općine i onima koji su u Zagrebu preminuli i sahranjeni. Od 1914. Zagrebačka općina je 40 siromašnih obitelji, čiji su hranitelji bili u ratu, opskrbljivala živežnim namirnicama. Sljedeće godine taj se broj popeo na pedeset i konstantno je rastao do kraja rata.⁵¹

Nisu samo zagrebački Židovi sudjelovali u dobrovoljnom radu, nego su njihove aktivnosti zabilježene po cijeloj Hrvatskoj. Građani židovske vjeroispovijesti su se, osim što su sudjelovali u radu vlastitih konfesionalnih dobrotvornih društava, uključivali i u rad i akcije drugih lokalnih dobrovoljnih društava i odbora, a u nekima su bili u samom vrhu, pa čak i predsjednici odbora ili društva.⁵² Djelovali su u Ligi za zaštitu djece, kasnije Ligi za zaštitu obitelji mobiliziranih vojnika (osnivačka skupština održana je 1914., iako je društvo osnovano 1912),⁵³ Središnjem odboru za zaštitu porodica mobiliziranih u ratu poginulih vojnika iz Kraljevina Hrvatske i Slavonije,⁵⁴ Crvenom križu.⁵⁵ Sudjelovali su u izgradnji Liginog doma (odnosno čuvališta za djecu čiji su očevi bili na bojištu, a majke radile u tvornicama) u Zagrebu, prikupljali za Ligu razne priloge u naturi i novcu. Uključili su

49 *Izujestaj Izraelske Ferijalne kolonije za dvogodište 1917.-1918.*, Zagreb 1919., str. 2, 5.

50 Goldstein, Ivo, »Dobrotvorno i socijalno djelovanje židovske zajednice u Zagrebu u 19. i 20. stoljeću«, *Revija za socijalnu politiku*, Zagreb 2005., str. 289.

51 Goldstein, Ivo, *Židovi u Zagrebu 1918.-1941.*, Zagreb 2004., str. 25-26, 30.

52 Benyovsky, Lucija, »Dobrotvorna gospojinska (ženska) društva u Hrvatskoj od osnivanja do Prvoga svjetskog rata«, *Časopis za suvremenu povijest*, 30, br. 1, Zagreb 1998., str. 91. U Daruvaru je djelovao Privremeni odbor za ratnu pripomoć u čijem su radu sudjelovale Ida Löwy, supruga kr. savjetnika i veletrgovca, koja je bila predsjednica, te Laura Glück i Eugenia Pfeiffer. Taj je odbor na poticaj predsjednice Ide Löwy i njezinog supruga Sigismunda Löwyja uredio bolnicu za 30 ranjenika u daruvarskim toplicama. Daljnjim nastojanjem predsjednice odbora u daruvarskom vlastelinskom dvoru otvorena je druga bolnica za 100 ranjenika.

53 Kolar, Mira, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata*, Slavonski Brod 2008., str. 32-34. U upravnom odboru bili su Šandor A. Alexander, dr. Lavoslav Schick, rabin dr. Viktor Jacobi (od 1917). Povjerenici koji su skupljali pomoć bili su: Ela Schick, Anka Viesner i dr.

54 Isto, str. 46. U središnjem odboru bili su: Šandor A. Alexander, predsjednik »Prehrane«, dr. Robert Siebenschein, odvjetnik te Mavro Špicer, računski nadsavjetnik.

55 *Židov*, br. 4, 1. studenoga 1917. U *Narodnim Novinama* od 19. listopada 1917. navedene su listine odlikovanih znakovima Crvenog križa i među njima nalazi se »lijepi broj Židova oba spola«.

se u akciju zbrinjavanja ugrožene djece s raznih područja Hrvatske, Istre, Dalmacije i Bosne i Hercegovine.⁵⁶ Koliko je točno židovskih obitelji zbrinulo djecu i primilo ih na prehranu ne može se ustvrditi jer u popisu koji postoji, a napravio ga je Trumbić vjerojatno 1920., nema imena veleposjednika, plemićkih obitelji i državnih činovnika, pa tako nema ni imena židovskih trgovaca iako su mnogi od njih udomili djecu. Oni koji su se možda i našli na popisu nisu prepoznatljivi zbog pisanja židovskih prezimena srpskom ortografijom.⁵⁷ U Osijeku koji je bio u blizini prve crte bojišnice, osječke Židovke uključivale su se u rad Crvenog križa i Društva za opskrbu ratnih nemoćnika,⁵⁸ a mladež je djelovala u okviru Osječke židovske omladine.⁵⁹ Vrlo slično bilo je i u Koprivnici, u kojoj su građani židovske vjeroispovijesti sudjelovali u radu koprivničkih društava, Crvenog križa ali i vlastitih konfesionalnih društava koja su nastavila s dobrotvornim radom (Izraelsko gospojinsko društvo), te su se s ostalim Podravicima uključili u zbrinjavanje djece iz Istre i Dalmacije.⁶⁰

Svakodnevni rad u općinama sveden je na najmanju moguću mjeru, a izbori za općinska predstavništva kao i ostala židovska društva (Hevra Kadiša) su zamrznuti, pa je tako Zagrebačka židovska općina izbore za općinsko predstavništvo predviđene za kraj 1914. odlučila provesti tek nakon svršetka rata i normaliziranja općih prilika. Jedini svijetli trenutak u društvenom životu židovskih zajednica do tada, dogodio se 1916. kada je objavljen priručnik za židovske učenike *Obredi izraelske vjere* Gavre Schwarz.⁶¹ Dok su društvene aktivnosti uglavnom zamrle, vjerski obredi i blagdani su se nastavljali voditi i obilježavati, osobito židovska Nova godina i Jom Kipur. Zbog rata se među vjernicima Zagrebačke židovske općine nalazio i veliki broj stranaca i bjegunaca iz Bosne, Rijeke, Trsta i drugih ratnih područja. Osim izbjeglica za vrijeme blagdana službi bi prisustvovali i ratni zarobljenici – Židovi iz Rusije (Galicije), uz budno oko dvaju narednika. U početku

56 Kolar, Mira, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata*, Slavonski Brod 2008., str. 37-38.

57 Isto, str. 140-141, 213.

58 Balta, Ivan, »Grad Osijek u Prvome svjetskom ratu kroz povijesne priče i iskaze«, *Književna revija*, br. 3/4, Osijek 2001., str. 130-144.

59 *Židov*, br. 7, 16. prosinca 1917., str. 5.

60 Kolar-Dimitrijević, Mira, »Jedno viđenje povijesti grada Koprivnice od 1901. do 1918.«, *Podravina*, 16. prosinac 2009., str. 24-28; Kolar-Dimitrijević, Mira, »Briga Podravine za djecu ugroženu u Prvome svjetskom ratu«, *Podravina*, 10. studeni 2006., str. 130-157. U rujnu 1917., kada je u Koprivnicu stiglo četrnaest djevojčica s Krka, dočekala ih je barunica Lila Inkey u pratnji Lava Fischera, koprivničkog odvjetnika i tajnika koprivničkoga Crvenog križa. Neke od podravskih židovskih obitelji koje su primile istarsku i dalmatinsku djecu bile su: obitelj Franje Betelheima iz Peteraneca, obitelj Marije Pichler iz Sigeteca, obitelj Sonnenschein iz Sokolovca, obitelj Marka Švarca iz Novigrada Podravnog, obitelj Mare Betelheim iz Seseva Podravnih, obitelj Jerolima i Marije Braun iz Đurđevca, obitelj Bele Donnera iz Seseva Podravnih, obitelj trgovca Mojsija Hirschlera iz Molvi, obitelj Leopolda Krausza iz Pitomače, obitelj Roze Singer iz Đurđevca.

61 Goldstein, Ivo, *Židovi u Zagrebu 1918.-1941.*, Zagreb 2004., str. 26-28.

su zagrebački Židovi s njima razgovarali, a kasnijih godina 1916. i 1917., pogostili bi ih obrokom u gostionici na Jelačićevu trgu.⁶²

Takvo stanje unutar židovskih općina bilo je skoro sve do 1917., a kod nekih i do 1918., kada se ponovno počinje buditi politički, društveni i kulturni život. U rujnu 1917. pokreće se židovsko glasilo »Židov: Hajehudi, glasilo za pitanja židovstva« (16. rujna 1917. na samu židovsku Novu godinu – Roš Hašana) i rad obnavljaju židovske organizacije, u prvom redu ženska židovska dobrovoljna i gospojinska društva, ali i sva ostala koja su zamrznula svoje aktivnosti (Literarni sastanci izraelske omladine, osječka Židovska omladina, Židovsko akademsko potporno društvo /ŽAPD/, mjesne cionističke organizacije). Po židovskim općinama u Hrvatskoj, organiziraju se općinski izbori. U Zagrebačkoj bogoštovnoj općini izbori za predsjedništvo i vijeće organizirani su u prosincu 1917.⁶³ Izvanredna glavna skupština Hevre Kadiše sazvana je 25. studenoga 1917. u Osijeku na Gornjem gradu, a jedina točka glavne skupštine bila je rasprava o društvenim pravilima, jer je u lipnju 1911. već na skupštini bilo odlučeno da se tadašnja društvena pravila moraju revidirati, odnosno zamijeniti novima. Nova pravila su prihvaćena istoga dana, 25. studenoga 1917., a od strane Odjela za bogoštovlje i nastavu uz sitne izmjene i potvrđena 15. lipnja 1918.⁶⁴ U studenome 1917. predlaže se utemeljenje Židovske čitaonice u Osijeku. Budući da nisu mogli osnovati društvo, utemeljitelji dr. Hugo Spitzer i I. N. Schulhof okrenuli su se osnivanju čitaonice u kojoj bi se članovi upoznali s aktualnim židovskim duhom, književnošću, umjetnošću i znanošću.⁶⁵ Židovska čitaonica je ubrzo kod viših oblasti zatražila dopuštenje za svoje djelovanje, no to je bilo uskraćeno zbog vladine naredbe od 27. srpnja 1914.⁶⁶ Ipak, čitaonica je provodila svoje aktivnosti, organizirala koncerte i skupljala prinose za Židovski narodni fond i dijelom za hrvatske škole.⁶⁷ Po općinama se počinju organizirati razna predavanja i koncerti. U Karlovcu je sveučilišni profesor dr. Bazala krajem 1917. održao predavanje na temu: »Što je narod?« te se u njemu dotaknuo povijesti židovskog naroda i njegove religije.⁶⁸ U studenome 1917. židovska čitaonica u Osijeku priredila je zajedno s Osječkom židovskom omladinom koncert u Hrvatskom narodnom kazalištu, a prihod od koncerta bio je namijenjen Židovskom narodnom fondu, dijelom za evakuirce u Palestini, a dijelom za Hrvatske škole.⁶⁹ Posveta novog hrama u Bjelovaru obavljena je 15.

62 Muraj, Aleksandra, »Židovska zajednica, u zrcalu starih zagrebačkih dnevnih novina«, *Ha-kol*, br. 85, rujan-listopad 2004., str. 43; *Židov*, br. 3, 15. listopada 1917.

63 *Židov*, br. 6, 1. prosinca 1917.; br. 7, 16. prosinca 1917.

64 HDA, BiNZV, 512./1907., spis 1. (3696/1876).

65 *Židov*, br. 4, 1. studenoga 1917.

66 *Židov*, br. 4, 15. veljače 1918.

67 »Vijesti iz Osijeka«, *Židov*, br. 7, 16. prosinca 1917., str. 5.

68 *Židov*, br. 1, 1. siječnja 1918.

69 *Židov*, br. 7, 16. prosinca 1917.

kolovoza 1917.⁷⁰ U listopadu 1917. predstojništvo izraelske bogoštovne općine u Bjelovaru razaslalo je obavijest u kojoj objavljuju da organiziraju privatnu obuku u vjeronauku.⁷¹ Novoizabrano vijeće izraelske bogoštovne općine u Bjelovaru na svojoj sjednici 27. siječnja 1918. izabralo je za predstojnika općine dotadašnjeg predstojnika Jašu Hernsteina.⁷² Godine 1918. u Virovitici na Purimskoj svečanosti kod rabina H. E. Kaufmanna skupila se sva židovska školska mladež.⁷³ Na prijedlog predsjednika Jakoba Kohna u Brodu na Savi zaključeno je da se 1917. namještenicima židovske općine dade stopostotni ratni doplatak na beriva jer su im plaće jako male i od njih ne mogu živjeti.⁷⁴ Život židovskih općina se početkom 1918. polako počeo vraćati u normalu.

Još uvijek ne postoje detaljni popisi iz kojih bi se saznalo koliko je Židova u Hrvatskoj stradalo, bilo zarobljeno ili postalo trajnim invalidom tijekom Prvoga svjetskog rata, ili koliko ih je bilo odlikovano, međutim, za neke zajednice poznata su imena pojedinaca. Ovdje navodimo imena ljudi za koje su pronađeni dokumenti ili podaci koji potvrđuju da su sudjelovale u ratu, no i oni su nepotpuni. Tako se zna da su iz Požege poginuli dr. Otto Goldstein,⁷⁵ Adolf Juhn i Milan Juhn, dok su dr. Hugo Bauer, dr. Rikard Bauer, dr. Žiga Bauer, Jakob Blau, Ljudevit Blau, Armin Davidović, Jakob Davidović, dr. Herman Dirnbach, Bela Friedmann, mr. ph. Julije Grün, Adam Hoffmann, Bernardo Juhn, Srećko Juhn, Bernardo Löwinger, dr. Mojsije Margel i Ferdo Sternberg bili mobilizirani, a neki od njih i ranjeni. Zubar Samuel Steiner proveo je dvije godine u ruskom zatočeništvu iz kojeg se vratio sredinom listopada 1918., a Rafael Spivak je stradao na ratištu i stekao status ratnog vojnog invalida.⁷⁶ Iz Križevaca je na ruskoj fronti 1915. poginuo Wilhelm Hirschl (Vilim Hiršl), član Bar Giore, a stradali su i Vilim Mayer, Božidar Hirschl, Zvonko Rechnitzer, Salamon Goldberger i Miroslav Marić.⁷⁷ Na inicijativu nekolicine križevačkih općinara i društva Hevra Kadiša palim ratnicima iz Križevaca je 15. rujna 1935. podignut spomenik na križevačkom groblju.⁷⁸

70 *Židov*, br. 1, 16. rujna 1917.

71 *Židov*, br. 5, 15. studenoga 1917.

72 *Židov*, br. 4, 15. veljače 1918.

73 *Židov*, br. 6, 15. ožujka 1918.

74 *Židov*, br. 7, 16. prosinca 1917.

75 *Jüdische Archiv, mitteilungen des Komitees »Jüdisches Kriegsarchiv«*, liefern 2-3, August 1915., str. 27. Otto Goldstein, poručnik rođen 1866. u Požegi, preminuo je 1. ožujka 1915. od ozljeda zadobivenih u borbi kod Stanislaua (Stanislawow, prije grad u Poljskoj, danas grad u Ukrajini poznat kao Ivanov Frankovsk) 24. veljače 1915. i sahranjen je u Máramarosszigetu (Máramrossziget, prije u Ugarskoj, danas u Rumunjskoj).

76 Budaj, Alen, *Vallis Judaea – Povijest požeške židovske zajednice*, Zagreb 2007., str. 140-142.

77 Lebl, Ženi, *Da se ne zaboravi*, Beograd 2008., str. 204-205.; *Židov*, br. 2, 16. siječnja 1918.; br.5, 1. ožujka 1918., str. 4; br. 34, 23. augusta/kolovoza 1935., str. 9.

78 *Židov*, br. 34, 23. augusta 1935., str. 9; br. 40, 27. septembra 1935., str. 19. Spomenik je izrađen prema nacrtu Hinka Pscherhofa (Pšerhofa). Činu svečanog otkrivanja spomenika prisustvovali su svi općinari iz grada i okolice i mnogobrojni rođaci palih ratnika iz raznih gradova kao i predstavnici

Od pripadnika Bar Giore u Prvome svjetskom ratu stradali su još Erich Rehberger iz Bjelovara i Armin Spingarn iz Osijeka.⁷⁹ Od članova Židovskog akademskog potpornog društva (ŽAPD-a) do rujna 1917. poginuli su Ivo Betelheim, dr. Marko Beck, dr. A. Breslauer, Josip Trischler, Leo Woititz.⁸⁰ Iz Zagreba su poginula dvadeset i tri Židova i podignut im je spomenik. Osim Betelheima i braće Neumann, navode se još sljedeća imena: Miroslav Fischer, Oskar Gardoš, Filip Hauser, Gejza Herzog, Vlatko i Žiga Hirsch, Viktor Hirschler, dr. Stjepan Hönigsberg, Stjepan Kanižai, Emanuel Lang, Hinko Lederer, Julio Müller, Kurt Neuberg, Žiga i Rikard Neumann, Isidor Pressburger, Ljudevit Singer, Vilko Spitzer, Bernard Steiner, Maksimilijan Šik (Schick).⁸¹ Na stražnjoj strani spomenika su imena 26 poginulih iz drugih općina. U matičnoj knjizi umrlih Židovskog dušobrižništva u Zagrebu upisana su 53 vojnika, većinom Zagrepčana, no ima ih i iz Karlovca i drugih općina. Kao imena navode se još Josef Steiner, Franz Jackrle, Georg Vessely, Ludwig Rechberger, Adolf Flohr, Julius Kandl, Izrael Daskal, Adolf Kellner, Ludwig Weiss, Isak Braunik, Aladar Waldmann, dr. Marko Beck, Robert Pick, dr. Josef Benedek, Seinwel Vogel, Farkas Kohn, Leo Glaser. Prema tome, broj poginulih zagrebačkih Židova u Prvome svjetskom ratu je oko trideset ili 0,7% ukupnog broja zagrebačkih Židova, jer je 1910. u Zagrebu bilo 4233 popisanih Židova.⁸² Iz Koprivnice su poginuli: poručnik Viktor Hirschler, natporučnik Vlatko Štern, poručnik Jakob Reich, zastavnik Emil Schwarz, računski podčasnik Milan Steiner,⁸³ vodnik Rudolf Weiss, domobran Arnold Hirschl i Emanuel Lang.⁸⁴ Oni su uz zagrebačke i križevačke Židove jedni od rijetkih kojima je podignut spomenik, i to u studenome 1934. na mjesnom groblju u Koprivnici. Među poginulima se navode i Richard Fürth (Fürst) iz Osijeka⁸⁵ i David Anhaltzer iz Karlovca.⁸⁶ U Zemunu su svi omladinci otišli »pod oružje«. Nekima se zameo svaki trag, a drugi su u ratu ranjeni ili su oboljeli od raznih bolesti. Od bolesti je podlegao Aladar Pollak. Na bojištu je pao Makso Pollak iz Županje, kao i Oskar

Hevre Kadiše iz Koprivnice i Bjelovara. Osim toga svečanosti je prisustvovao i veliki broj nežidovskog građanstva. Imena palih ratnika unesena su i u Zlatnu knjigu KKI-a.

79 Lebl, Ženi, *Da se ne zaboravi*, Beograd 2008., str. 204-205; *Židov*, br. 2, 16. siječnja 1918.; br. 5, 1. ožujka 1918., str. 4.

80 *Židov*, br.1, 16. rujna 1917., str. 2.

81 *Jüdische Archiv, mitteilungen des Komitees »Jüdisches Kriegsarchiv«*, liefern 2-3, August 1915., str. 30. Maksimilijan Šik rođen je 1880. u Zagrebu, a poginuo je 7. studenoga 1914. kod Krupnja (Srbija).

82 Goldstein, Ivo, *Židovi u Zagrebu 1918.-1941.*, Zagreb 2004., str. 30-31.

83 *Jüdische Archiv, mitteilungen des Komitees »Jüdisches Kriegsarchiv«*, liefern 4-5, jänner 1916., str. 40. Milan Steiner rođen je 24. listopada 1891. u Koprivnici, a poginuo je u proljeće 1915. kod Stanislaua (Poljska, danas Ukrajina). Sahranjen je u selu Kyrlin.

84 *Podravske novine*, br. 46, 10. studenoga 1934.; br. 47, 17. studenoga 1934.

85 *Jüdische Archiv, mitteilungen des Komitees »Jüdisches Kriegsarchiv«*, liefern 8-9, jänner 1917. Fürth Rihard rođen je 1897. u Osijeku, a pao je na južnom ratištu 19. listopada 1916.

86 *Židov*, br. 13, 1. srpnja 1918.

Herzl iz Zemuna, a od neprijateljske granate ubijen je na ulici u Zemunu N. Tac-sos. Za zasluge u ratu odlikovani su: poručnik Karl Binder, poručnik Alfred Binder, poručnik Alfred Wessel iz Rume, zastavnik Josip Herzl i kadet Bruno Fekete iz Zemuna.⁸⁷ Krajem prosinca 1917. iz ruskog zarobljeništva u kojem je bio tri godine, spasio se Jenö Pisker.⁸⁸ U Našicama je u Prvome svjetskom ratu poginulo 37 Našičana – njihova imena upisana su na spomen-ploči u našičkoj župnoj crkvi, među njima i jedan Židov, Martin Leinweber.⁸⁹ Nedavno je u *Zborniku muzeja Đakovštine* objavljen članak Vladimira Geigera »O nekim popisima poginulih, nestalih i od posljedica rata preminulih vojnika iz Đakova i Đakovštine u Prvome svjetskom ratu«. Iako su u članku navedeni nepotpuni poimenični popisi poginulih, nestalih i od posljedica rata preminulih vojnika, uz njih se ne navodi vjeroispovijest, pa je vrlo teško na osnovi samo prezimena ili imena zaključiti tko je od njih podrijetlom Židov.⁹⁰

Iako su Židovi kao i ostali građani davali svoje živote, mladost i imovinu, pred kraj, ali i tijekom rata, razvijalo se drukčije mnijenje dijela javnosti (uglavnom kod seljaka i dezertera). Na njih se počelo gledati kao na ratne profiterere i izrabljivače, te ih se doživljavalo kao strance, i to Nijemce ili Mađare, jer je manji dio židovske populacije još uvijek govorio njemačkim ili mađarskim jezikom. Tijekom ratnih godina Židovi su bili pod stalnim napadima dijela nežidovske javnosti koja je smatrala da su Židovi u ratnim naporima »protežirani«, da su se obogatili, da su u izvjesnim privrednim granama u velikom postotku bogataši, također, da su mnogi hrvatski Židovi protekcijom zauzeli istaknute položaje u domobranstvu i austro-ugarskoj vojsci, ali i da je veliki dio Židova uz pomoć mita (zahvaljujući naobrazbi) otišao u službe podalje od fronte ili da se, opet uz pomoć mita, proglasio nesposobnim.⁹¹ Činjenica je da se dio Židova obogatio u teškim ratnim godinama, ne samo u Monarhiji nego i u Hrvatskoj, što priznaje i uredništvo »Židova«,⁹²

87 *Židov*, br. 4, 1. studenoga 1917.

88 *Židov*, br. 3, 1. veljače 1918.

89 Kranjčev, Branko, »Našice u prijelomnim godinama 1918. i 1919. godine«, *Našički zbornik*, 8, Našice 2007., str. 351-373; 364. prema rukopisu Ljuboslava Kuntarića, *Kroz život i vrijeme od 1917. do 1924.*

90 Geiger, Vladimir, »O nekim popisima poginulih, nestalih i od posljedica rata preminulih vojnika iz Đakova i Đakovštine u Prvome svjetskom ratu«, *Zbornik muzeja Đakovštine*, 9, Đakovo 2009., str. 85-102.

91 Goldstein, Ivo, *Židovi u Zagrebu 1918.-1941.*, Zagreb 2004., str. 28; Hrabak, Bogumil, »Dezerterstvo i zeleni kadar u jugoslavenskim zemljama u Prvome svjetskom ratu«, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje*, Slavonski Brod 1979., str. 4; Lav Stern, »Ratno gospodarstvo u Židovi«, *Židov*, br. 5, 15. studeni 1917.

92 *Židov*, br. 5, 15. studenoga 1917. »Istina je, da se dosta Židova za vrijeme rata obogatio. Dok je to sticanje imetka bivalo u poštenju, nema se tu šta prigovarati, pa sve da se radi o nebrojenim slučajevima bogaćenja Židova, i sve da se radi o neizmjernim svotama. I Židovi imaju pravo na rad i na plodove rada. Nu nije uopće istina, da su se svi Židovi ili barem preogromna većina njih obogatili, da se imetak Židova kao cjeline povećao (...)«

jer su neki Židovi u Monarhiji uspjeli dobiti važne poslove u opskrbi vojske, a isto tako dio Židova izbjegavao je vojnu dužnost mijenjajući mjesto stanovanja,⁹³ no veći dio ipak je trpio sve ratne nedaće i naglo osiromašio i bio na rubu gladi. Od onih koji su se obogatili u Hrvatskoj, možemo izdvojiti neke pojedince, kao npr. Šandora A. Alexandra (1866-1929)⁹⁴ koji je uspio steći znatan dio bogatstva trgujući čajem, željem i grahom, što nije bilo pod državnom kontrolom, ali je itekako bilo važno za prehranu civila. Iako su ga smatrali ratnim profiterom, on je isto tako bio poznat i po svojoj dobrotvornosti.⁹⁵ Za vrijeme Prvoga svjetskog rata Šandor A. Alexander organizirao je i većim dijelom snosio troškove Odbora za potpomaganje nezaposlenih i invalidnih namještenika trgovačko-industrijalnih struka i novčanih zavoda. Jedna od najvećih njegovih zasluga je to što je u okviru svoga dobrotvornog društva, koje će kasnije biti poznato kao »Prehrana«, ujesen 1914. osnovao javnu kuhinju u suterenu Umjetničkog paviljona za siromašne građane i za obitelji čiji su muškarci pozvani na bojište. Općenito, članovi obitelji Alexander su se na razne načine istaknuli za vrijeme Prvoga svjetskog rata.⁹⁶ Na sličan se način obogatio i ljekarnik iz Koprivnice, Fischl, koji je stekao bogatstvo na bojenju tkanina jer je tijekom rata ponestalo tkanina i sukna za odjeću, te je stanovništvo bilo prisiljeno ispomagati se starim odijelima koje je valjalo bojati. U doba rata Fischl je zapošljavao nekoliko radnica, jer su boje bile vrlo tražene, a slale su se poštom po cijeloj Hrvatskoj i Slavoniji. Njegov posao s pripravom boje zamro je 1923. kada je Fischl iznenadna umro.⁹⁷ U Ludbregu je Ludvig Lausch, prema navodima mještana, u ratu obavljao dužnost blagajnika u nekoj postrojbi austrougarske vojske, a nakon rata se vratio s većom količinom gotovog novca te je nakon toga počeo stvarati poslovno carstvo. Kao i Lausch, na sličan se način, prema sjećanjima mještana, u Ludbregu obogatio i Šimun Löwenstein.⁹⁸

Kako su ratne godine prolazile, hrane je bilo sve manje, a spekulacija sve više. Stanovništvo je siromašilo i prijetila je glad. Bijes stanovništva se zbog naglog osiromašenja okrenuo dijelom i protiv Židova. I među članovima Hrvatskog sabora iskazivalo se nezadovoljstvo jer se već 1916. nakon rasprave izglasava Zakon o lihvarstvu⁹⁹ (od 27. travnja 1916) kojim se željela spriječiti ratna lihva, no nje-go-

93 Hrabak, Bogumil, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslavenskim zemljama 1914.-1918.*, Novi Sad 1990., str. 4.

94 Mirnik, Ivan, »Obitelj Alexander ili kratka kronika izbrisano vremena«, *Radovi zavoda za hrvatsku povijest*, 28, Zagreb 1995., str. 96-127.

95 Goldstein, Ivo, *Židovi u Zagrebu 1918.-1941.*, Zagreb 2004., str. 32.

96 Mirnik, Ivan, »Obitelj Alexander ili kratka kronika izbrisano vremena«, *Radovi zavoda za hrvatsku povijest*, 28, Zagreb 1995., str. 96-127.

97 Milhofer, Josip, »Sjećanja na koprivničke ljekarnice i farmaciju početkom XX. stoljeća«, *Podravski zbornik*, Koprivnica 1979., str. 223-226.

98 Dretar, Milivoj, »Antisemitski ispadi u Ludbregu«, *Ha-Kol*, br. 107, prosinac 2008., str. 44-45.

99 *Sbornik zakona i naredaba valjanih za Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju, godina 1916.*, Zagreb 1917., komad VIII, br. 35., str. 86-90.

vim opće restriktivnim mjerama su posebno bili pogodeni Židovi. Prema nekim pojedincima i prema uredništvu »Židova« taj je zakon uglavnom i bio usmjeren protiv židovskih lihvara.¹⁰⁰ Pojedini narodni zastupnici Hrvatskog sabora javno su iznosili svoje nezadovoljstvo Židovima, pa je tako narodni zastupnik Ivan Kovačević u rujnu 1917. u saborskoj raspravi izjavio: »(...) mi svi psujemo preko Židova, kolikogod nas imade, ali čim jedno čifuće dodje ma u kakvu nepriliku, mi smo svi spremni da Židovu pomognemo, a pogotovo, ako se medju tolikim ljudima u Hrvatskoj nadje po koji čovjek, koji je od toga napravio dobar rebah. Vlada naša sama pogoduje baš onim i onakovim dobavljačima, koji su prvi kadri da počine zloporabu kod dobave. Mi znademo, da su se mnogi Židovi trgovci – većina je trgovaca kod nas uopće Židova – i te kako obogatili lifrovanjem vina, a većina ih je medju njima takovih, koji ne znaju ni razlikovati mošt od vina, ali oni su ipak prvi zvani, da za vojsku dobavljaju.«¹⁰¹ Zanimljivo je da na te riječi nitko nije reagirao, tj. niti ih je itko podržao, niti se itko ogradio od njih.¹⁰² Uz lihvarstvo Židovima se u javnosti zamjeralo da izrabljuju svoje mještane ali i vojnike slabijeg zdravlja koji nisu bili za službu na ratištima pa su u unutrašnjosti radili razne poslove. Saborski zastupnik Tomo Jalžabetić, seljak iz Đurđevca, u svom se saborskom obraćanju 1918. osvrnuo na Židove iz Dalja i Čaglina, Davida Löwingerera i Lipota Fišera, koji su se bavili sječom šuma i koji općini nisu davali nikakvu naknadu za odneseno drvo, a kao radnu snagu koristili su vojnike koji za to nisu primali plaću.¹⁰³ Kao i neki drugi zastupnici i Jalžabetić je za težak položaj Hrvatske uz Židove krivio i mađarske velikaše, grofove i državnike.¹⁰⁴

Nesklonost prema Židovima pokazivao je i Stjepan Radić koji je 1916., 1917., i 1918. u svojim istupima često spominjao Židove, i to u negativnom kontekstu, ali se branio da nije antisemit jer da: »prosvijećeni čovjek ne može biti *anti*«. Tvrdio je da se Židove mora cijeniti čak i da ništa drugo nisu dali svijetu osim kršćanstva i makabejskih revolucionara. U jednom svojem djelu Radić je nazi-

100 »Ratno gospodarstvo i Židovi«, *Židov*, br. 5, 15. studenoga 1917., str. 1.

101 *Stenografski zapisnici sabora Kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, 1913.-1918., od 5. lipnja do 19. studenoga 1917.*, sv. V, Zagreb 1917., str. 816-817; *Židov*, br. 3, 15. listopada 1917. U *Židovu* su riječi zastupnika Kovačevića nešto drukčije interpretirane jer je u podlistku »Hrvatski sabor i Židovi«, navedeno da je Kovačević rekao »Čitav je sabor protiv Čifuta«.

102 Goldstein, Ivo, *Židovi u Zagrebu 1918.-1941.*, Zagreb 2004., str. 32.

103 Hrabak, Bogumil, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslavenskim zemljama 1914.-1918.*, Novi Sad 1990., str. 59; *Stenografski zapisnici sabora Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, 1913.-1918., od 10. prosinca do 29. listopada 1918.*, sv. VI, Zagreb 1917., str. 386.

104 Boban, Branka, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, Zagreb 2006., str. 185; *Stenografski zapisnici sabora Kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, 1913.-1918., od 14. prosinca 1916. do 9. ožujka 1917.*, sv. IV, Zagreb 1917., 160. sab. sjednica od 6. ožujka 1917., str. 920-921. »Razumljivo je prema tomu da se gospodarska snaga magjarskoga naroda povećavala, ako smijemo tako reći, samo u principu magjarskoga naroda, dok se je faktično magjarskim velikašima i židovima imutak umnožao, a srednji stališ, koji je gotovo isčeznuo u Magjarskoj, jadikauje i strada.«

vao Židove »kvascem« ili »paprom kulturnim«, a time je mislio da su Židovi »apsolutno potrebni i može ih biti u svakom društvu, samo ne smije biti toga previše, jer tko bi sam papar jeo?«. ¹⁰⁵ Radić je smatrao da Židovi ne trebaju biti upravnici i suci, niti politički predstavnici u Hrvatskoj, ali da mogu biti suradnici u svakom poslu. ¹⁰⁶ Iako se branio da nije antisemit, kada bi u Hrvatskom saboru govorio protiv lihvarjenja i rekvizicija, u svojim napadima nije štedio Židove. ¹⁰⁷ U svojim saborskim istupima zamjerao im je da su stranci i da previše »švapčare«, da lihvarje, ¹⁰⁸ da se bave spekulacijama i da ih vlast štiti, ¹⁰⁹ da se obogaćuju, ¹¹⁰ a nije ih baš prihvaćao ni kao članove u stranci ili, još gore, kao povjerenike seljačke stranke. ¹¹¹ Osvrnuo se i na brojnost Židova u Ugarskoj (odnosno Mađarskoj) u

105 *Stenografski zapisnici sabora Kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, 1913.-1918., od 14. prosinca 1916. do 9. ožujka 1917.*, sv. IV, Zagreb 1917., 158. sab. sjednica od 3. ožujka 1917., str. 830.

106 Boban, Branka, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, Zagreb 2006., str. 179; *Stenografski zapisnici sabora Kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, 1913.-1918., od 14. prosinca 1916. do 9. ožujka 1917.*, sv. IV, Zagreb, 1917., 158. sab. sjednica od 3. ožujka 1917., str. 828-831.

107 Goldstein, Ivo, *Židovi u Zagrebu 1918.-1941.*, Zagreb 2004., str. 33-34; Isti, »Antisemitizam u Hrvatskoj«, *Zbornik Antisemitizam, Holokaust, Antifašizam*, Zagreb 1996., str. 28-30.

108 *Stenografski zapisnici sabora Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije 1913.-1918., od 10. prosinca do 29. listopada 1918.*, sv. VI, Zagreb 1917., str. 1201-1202, 249. sjednica od 12. srpnja 1918. »(...) što je praktična konzekvencija toga, ako dozvolimo, da ratni lihvari i spekulanti kupuju zemljišta? Posljedica je ta, da možemo postići da dobar dio Hrvatske bude u rukama tih spekulanata. Oni spekuliraju danas sa dva imanja, sutra sa pet, šest i na koncu može naša cijela Hrvatska biti predmetom lihvara, koji je učine predmetom burzovne spekulacije (*Glasovi: Tako je!*). U interesu je dakle naše cijele domovine, da se tu nešto učini, jer Židovi su vanredno spretan i žilav narod, a to zato, jer nemaju domovine, baš kao što su i cigani žilavi, jer nemaju domovine (...) i ne smijemo dopustiti, da ta naša domovina, ta zemljišta dodju u ruke lihvara, da ih oni u svoje lihvarske ruke upotrebljavaju.«

109 *Stenografski zapisnici sabora Kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacijem, 1913.-1918., od 14. prosinca 1916. do 9. ožujka 1917.*, sv. IV, Zagreb 1917., 135. saborska sjednica od 20. prosinca 1916., str. 94-95. »Mi do sada nismo imali antisemitizma, ali što sada Židovi rade, koji ne rade kao ljudi poslovni, nego kao štićenici vlasti, koja samo njima prepušta sve poslove. Da su ovdje Armenci, možda bi bolje radili, jer su oni bolji trgovci, ili da su Grci ili Srbi, možda bi i oni radili tako. Ali mi imademo ovdje Židove, to mora dovesti do najoštrijeg antisemitizma. Ja to žalim za to, jerbo ja gledam na Židove u prvom redu kao na ljude poslovne, koji se suzbijaju najuspješnije još sposobnijim ljudima. Narod tome sve više i više prigovara. Na svakom se koraku to čuje. Došlo je do toga, da svatko veli, da se poslije rata ništa drugo ne će govoriti, nego 'dolje sa Židovima', pače još više nego s Magjarima. Dakle uz naše nesreće imat ćemo još i jedan pokret, koji može dovesti do pogroma. To će nas kao narod staviti u veliku nepriliku, jer je svjetska štampa, ako nije židovska, ono s njima sporazumna.«

110 *Stenografski zapisnici sabora Kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, 1913.-1918., od 14. prosinca 1916. do 9. ožujka 1917.*, sv. IV, Zagreb 1917., 137. sab. sjednica od 22. prosinca 1916., str. 222. »(...) seljaštvo gine kao prije, čifutarija se obogaćuje kao prije, a ova naša nesretna koalicija trpi sve to i votira vladi povjerenje (...)«

111 *Stenografski zapisnici sabora Kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, 1913.-1918., od 14. prosinca 1916. do 9. ožujka 1917.*, sv. IV, Zagreb 1917., 158. sab. sjednica od 3. ožujka 1917., str. 831. »(...) ne treba biti puno filosemita, nego valja reći, kako sam ja rekao nekom Špitzeru u Novoj Gradiški, koji mi se nudio, da ga izaberemo, da ga uzmemo za povjerenika seljačke stranke. Ja sam mu odgovorio: Nikada Vi ne možete biti povjerenik seljačke stranke. Zastavu seljačke stranke nikada Vi ne

kojoj je prema njegovim saznanjima bilo milijun i pol Židova, dok ih je u Hrvatskoj između 30.000 do 50.000 (popis iz 1910. govori o 21.013 Židova), što za njega još ne predstavlja opasnost, ali ako Mađari žele i hrvatske Židove on će im »to priuštiti«. ¹¹² Smatrao je da je trgovina hranom prepuštena Židovima, a da su to Židovi iskoristili kao priliku za bogaćenje, što je jako loše, jer da je vrijeme kad cijene enormno rastu u užoj Hrvatskoj i Slavoniji, pa će to u narodu izazvati antisemitizam – »protužidovsko ogorčenje«. ¹¹³ Glavnog krivca tom bogaćenju, vidio je u liku i djelu predsjednika ugarske vlade Istvána Tisze, koji je to »omogućio Židovima«. ¹¹⁴ Zamjerao je hrvatskim županima da su se udružili sa svojim »štićenicima Židovima« (navodno se u Bjelovarsko-križevačkoj županiji župan Ladislav Labaš ¹¹⁵ nije mogao snaći u poslovima pa je trgovinu prepustio Židovima) te da su židovskim trgovcima dali poslove oko nabave sumpora, galice, djetelinskog sjemena, odnosno svih artikala bitnih za preživljavanje, što izaziva neraspoloženje prema Židovima. Upozoravao je zastupnike da mu iz tih razloga dolaze ljudi koji kažu: »(...) čujte, poslije rata morate dobru dozu antisemitizma staviti u vašu stranku, pak ćete imati jaku stranku (...)« Radić se opravdava da on to ne bi mogao nikada učiniti, jer da »je to jedna groznica« koja trese Nijemce i Peštu, a ponašati se treba kao Amerikanac ili Englez koji su daleko od antisemitizma. ¹¹⁶ Kao što se vidi iz dosad napisanog, ugledniji hrvatski političari nisu imali pozitivno mišljenje o Židovima, pa se u vezi s tim, ali i u vezi sa sve težim gospodarskim i socijalnim problemima, mijenjala i slika o Židovima i njihovoj imovini i kod običnih građana i seljaka, što je vidljivo iz povremenih i marginalnih antisemitskih ispada, kakav je 1917. bio u Ludbregu, gdje je u trenutku kada

budete nosili, jer hrvatsku zastavu nositi će onaj, koji je hrvatskom sabljom i mišicom tu zemlju branio. Kad smo mi mogli Turčina zaustaviti, znati ćemo i u saboru svoja prava i bez Vas braniti.«

112 Goldstein, Ivo, »Stjepan Radić i Židovi«, *Radovi zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 29, Zagreb 1996., str. 212-214.

113 *Stenografski zapisnici sabora Kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, 1913.-1918., od 14. prosinca 1916. do 9. ožujka 1917.*, sv. IV, Zagreb 1917., 135. sab. sjednica od 20. prosinca 1916., str. 97. »(...) radi židovske spekulacije, radi židovskog carstva, koje nam je Tisza nametnuo, jer ovdje je osnovano židovsko carstvo, naš je narod kod svoje kuće bos sve više i više, da je to jedna žalost, sramota, a i velika opasnost. (...) Ja sam zato i htio, (...) da ovaj strahoviti svjetski rat, ovu priliku, koju su Židovi kao progonjena ali spretna rasa upotrijebili da se obogaćuju, upotrijebimo bar utoliko, da nam narod ne uquine od zime i gladi. Mi nismo antisemiti, ali vidimo činjenicu, da Židovi ovu strahovitu evropsku i svjetsku nesreću pod zaštitom Stjepanove krune upotrebljuju za svoje bogaćenje.«

114 Boban, Branka, *Stjepan Radić u vrijeme Prvog svjetskog rata*, Zagreb 2006., str. 147.

115 Kolar-Dimitrijević, Mira, »Briga Podravine za djecu ugroženu u Prvome svjetskom ratu«, *Podravina*, 10, studeni 2006., str. 139. Ladislav Labaš Blaškovečki (1857-1928), pravnik, rodnom iz Ludbrega, oženjen Bertom Blumenstein, kćerju trgovca iz Sv. Križa. Dana 27. veljače 1915. imenovan je velikim županom Bjelovarsko-križevačke županije, na čijem je čelu kao njezin povjerenik bio do 21. studenoga 1918.

116 Boban, Branka, *Stjepan Radić u vrijeme Prvog svjetskog rata*, Zagreb 2006., str. 179-180; *Stenografski zapisnici sabora Kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, 1913.-1918., od 14. prosinca 1916. do 9. ožujka 1917.*, sv. IV, Zagreb 1917., 158. sab. sjednica od 3. ožujka 1917., str. 82-831.

je požar zahvatio susjednu židovsku kuću, zapovjednik vatrogasaca dobio drugom vatrogascu: »Neka gori židovsko!« Pisac redaka u »Židovu« komentirao je taj postupak riječima: »Zaista krasan primjer pri vršenju gesla vatrogasaca: Bogu na čast – Bližnjem na spas!«¹¹⁷

Takvi primjeri su malobrojni, ali su se ipak događali, jer u isto vrijeme situacija je u Hrvatskoj bila sve teža za sve građane te su nedaće i strahote rata trpjeli svi bez obzira koje su bili vjeroispovijesti.¹¹⁸ Do sredine 1918. antisemitizam se izražavao uglavnom kroz pisanu ili izgovorenu formu, ali sve teža situacija u državi dovela je i do fizičkih nasrtaja na Židove pred kraj rata. Tako su se u kolovozu 1918. dogodile protužidovske demonstracije u sali daruvarske pivovare jer je zagrebački operni pjevač Armidi (židovskog podrijetla) uz hrvatske pjevao i njemačke pjesme. Budući da su slušatelji koncerta, uz petnaestak hrvatskih đaka, bili uglavnom židovskog podrijetla, a zatekli su se ondje kao gosti kupališta, na njih su nasrnuli đaci uzvikujući parole protiv Židova. Nakon što su ih gosti i slušatelji istjerali iz dvorane, po završetku koncerta dočekala ih je svjetina koja je povela demonstracije protiv Židova, koje su trajale do ponoći. Sljedećeg se dana doznalo da je demonstracije organizirao tamošnji katolički svećenik dr. Legina. Uredništvo »Židova« prokomentiralo je demonstracije tvrdnjom da se i u Zagrebu u Glazbenom zavodu pjevaju i hrvatske i njemačke pjesme, pa to nije izazvalo izgrede, a u Daruvaru se »jednom gospodinu« prohtjelo dati povoda antisemitskim izgredima. Uredništvo se jedino boji da bi takvi izgredi, koji su u ovom slučaju prošli bez veće štete, ubrzo mogli postati suroviji, jer dio hrvatskog novinstva (»Hrvatska Država«, »Obzor«, »Hrvatska Riječ«) izaziva svojim člancima antisemitizam, identificirajući Židove s tuđincima.¹¹⁹ Takve i slične situacije nisu specifične samo za Hrvatsku, događale su se u cijeloj Monarhiji i Ugarskoj.¹²⁰ Čak su i Mađari, s kojima su Židovi tijekom 19. stoljeća razvili poseban odnos, bili ogorčeni na Židove za koje su smatrali da su se lako oslobađali vojne službe te su bili uvjerenja da Židovi žele produžiti rat unedogled da bi se što više obogatili. Vrlo su često takvih uvjerenja bili povratnici i zarobljenici iz Rusije, koji su tamošnje revolucionarne ideje i metode (uništavanje imovine, protjerivanje) primjenjivali u rješavanju vlastitih problema u domovini.¹²¹

117 Goldstein, Ivo, *Židovi u Zagrebu 1918.-1941.*, Zagreb 2004., str. 34. Dretar, Milivoj, »Antisemitski ispadi u Ludbregu«, *Ha-Kol*, br. 107, prosinac 2008., str. 44-45; *Židov*, br. 4, 1. studenoga 1917., str. 6.

118 Goldstein, Ivo, *Židovi u Zagrebu 1918.-1941.*, Zagreb 2004., str. 32.

119 Goldstein, Ivo, »Antisemitizam u Hrvatskoj«, *Zbornik Antisemitizam, Holokaust, Antifašizam*, Zagreb 1996., str. 30; *Židov*, br. 17, 1. rujna 1918., str. 4; »Svakako samo ne hrvatski«, *Židov*, br. 19, 1. listopada 1918.

120 »Protužidovski izgredi u Ugarskoj«, *Židov*, br. 19, 1. listopada 1918., str. 4.

121 Hrabak, Bogumil, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslavenskim zemljama 1914.-1918.*, Novi Sad 1990., str. 51, 58, 146.

Takve metode pojavile su se i u Hrvatskoj krajem 1918., kada je zemlju zahvatio niz dotad neviđenih civilnih i vojnih nemira. Neke od tih nemira potaknuli su hrvatski seljaci, a neke pripadnici Zelenog kadera koji su usmjerili svoje nezadovoljstvo protiv državnih i općinskih činovnika i žandarmerije, svećenstva, seoskih i ratnih bogataša, vlasnika lokalnih dućana i gostionica, poduzeća i velikaških posjeda.¹²² Osiromašeni seljaci predvođeni skupinama vojnih dezertera, koji su se prozvali Zeleni kader, opustošili su brojna manja mjesta ali i gradove i njihove trgovine i dućane. Od okolnog stanovništva, ali i Zelenog kadera stradali su mnogi trgovci, pojedinci, ponajviše seoski Židovi koje su napadale organizirane mase gledajući u njima Mađare, Austrijance ili jednostavno izrabljivače.

U listopadu i studenome 1918. učestale su pljačke i uništavanja židovskih dućana i imovine praktički po čitavoj Hrvatskoj.¹²³ Gotovo da nema ni grada ni sela u kojem nije došlo do uništavanja židovskih trgovina i imovine. Navode se: Našice i Orahovica,¹²⁴ Požega,¹²⁵ Osijek,¹²⁶ Donji Miholjac i okolica,¹²⁷ Virovitica,¹²⁸ Varaždin, Bošnjaci, Vinkovci i Petrijevci,¹²⁹ Pakrac i Daruvar,¹³⁰ Virje,¹³¹ Podravina

- 122 Feldman, Andrea, »Židovi u Kraljevini Jugoslaviji«, *Dijalog povjesničara-istoričara*, br. 2, Zagreb 2000., str. 447-463.
- 123 Janković, Dragoslav – Krizman, Bogdan, *Građa o stvaranju Jugoslavenske države (1.1.-20.12. 1918.)*, Beograd 1964., str. 628-629.
- 124 *Židov*, br. 23, 1. prosinca 1918., str. 5; Vidmar, Josip, »Prilozi građi za povijest 1917.-1918. s osobitim osvrtom na razvoj radničkog pokreta i odjeke Oktobarske revolucije kod nas«, *Arhivski vjesnik*, I, Zagreb 1958., str. 109-110, 120, 126; Hrabak, Bogumil, *Dezerterstvo, zeleni kader i prevratna anarhija u jugoslavenskim zemljama 1914.-1918.*, Novi Sad 1990., str. 75-76; Kranjčev, Branko, »Našice u prijelomnim godinama 1918. i 1919. godine«, *Našički zbornik*, 8, Našice 2007., str. 351-373; Krizman, Bogdan, »Građa o nemirima u Hrvatskoj na kraju 1918. godine«, *Historijski zbornik*, br. 1-4, Zagreb 1957., str. 122. Mjesni odbor Narodnog vijeća iz Našica izvješćuje Narodno vijeće SHS-a u Zagrebu da su nakon ispražnjenja pojedinih dućana, na metu došli i oni židovski (Goldfinger, Kohn, Goldstein, Herzog, Pollak, i dr.) koje je zahvatio strašan požar, »a ostali svi dućani, gostione i kavane sa svim uređajem i namještajem do temelja su opustošene i demolirane«. Među njima su se našli dućani trgovaca Fischera, Silbergera i Segnera. U Orahovici je napadnuto postrojenje obitelji Guttman.
- 125 *Židov*, br. 23, 1. prosinca 1918., str. 4; Hrabak, Bogumil, *Dezerterstvo, zeleni kader i prevratna anarhija u jugoslavenskim zemljama 1914.-1918.*, Novi Sad 1990., str. 70-71, 204. Dana 24. listopada 1918. izbio je revolt u požeškoj vojarni i sukobi su se nastavili u gradu. Svjetina je prodrla u trgovačke radnje, a najviše su stradale židovske trgovine i domovi, ali i tri trgovine katoličkih vlasnika.
- 126 Vidmar, Josip, »Prilozi građi za povijest 1917.-1918. s osobitim osvrtom na razvoj radničkog pokreta i odjeke Oktobarske revolucije kod nas«, *Arhivski vjesnik*, I, Zagreb 1958., str. 120-127; Hrabak, Bogumil, *Dezerterstvo, zeleni kader i prevratna anarhija u jugoslavenskim zemljama 1914.-1918.*, Novi Sad 1990., str. 94-95. U izvještaju velikog župana piše da su 28. i 29. listopada 1918. u Osijeku bili »dani revolucije« te da »svi veleposjednici, posvema su ili djelomično opljačkani, trgovci napose židovi imućniji građani, gazde orobljeni su i zapaljeni«. Niti u kotaru Osijek nije bilo puno bolje. U Dalju je stradao »veletržac žestom i vinom« Julije Veiss ml., a njegova šteta dosegla je visinu od 800 tisuća kruna, kao i trgovac Kraus koji je potpuno opljačkan – njegova šteta iznosila je nekoliko stotina tisuća kruna. Isto je i s trgovcima u Tenji i Čepinu.
- 127 Vidmar, Josip, »Prilozi građi za povijest 1917.-1918. s osobitim osvrtom na razvoj radničkog pokreta i odjeke Oktobarske revolucije kod nas«, *Arhivski vjesnik*, I, Zagreb 1958., str. 124, 147-149.

i Đurđevac,¹³² Slatina,¹³³ Ilok,¹³⁴ Dubrava,¹³⁵ Dalj,¹³⁶ okolica Ludbrega,¹³⁷ Župa-

- »Svi trgovci u Viljevu, Čadjavici, Moslavini i Donjem Miholjcu orobljeni su posvema. U Donjem Miholjcu opljačkani su trgovci Emil Reich, Lang, Kerchner, Freundlich i Erlich.«
- 128 Isto, str. 125. »U mjestu Virovitica opljačkani su bez iznimke svi dućani i svi stanovi trgovaca.«
- 129 Hrabak, Bogumil, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslavenskim zemljama 1914.-1918.*, Novi Sad 1990., str. 88, 101. Prema izvještaju u Petrijevcima je revolt masa imao »klasi karakter«: pljačkani su Židovi, grofovi i općenito gospoda.
- 130 Janković, Dragoslav – Krizman, Bogdan, *Grada o stvaranju Jugoslavenske države (1.1.-20.12. 1918.)*, Beograd 1964., str. 628; *Židov*, br. 23, 1. prosinca 1918., str. 4. U Pakracu i Daruvaru vojnici su uništavali poslovne lokale, u prvom redu židovske. U izvještaju piše da su *razlozi* paleža u kotaru Daruvar »općenito mržnja na Židove, radi nabijanja cijena, protiv oblasti radi rekvizicije, nepravednog dijeljenja potpora i reklamacija«.
- 131 Kolar-Dimitrijević, Mira, »Virje za vrijeme Prvoga svjetskog rata«, *Virje na razmeđu stoljeća*, sv. 4, Virje 1991., str. 57. Nemiri nisu mimoišli ni virovsko područje. Dana 28. listopada 1918. đurđevački odvjetnik Izidro Lichtenberg javio je Narodnom vijeću u Zagrebu da je u đurđevačkom kotaru zavladao nesigurnost i da je uz ostale kuća trgovca Leopolda Pollaka u Virju nesamo opljačkana nego i zapaljena, dok je virovski trgovac Albert Weiss morao napadačima isplatiti 20.000 kruna.
- 132 Feletar, Dragutin, »Koprivnički događaji 1918.-1920.«, *Podravski zbornik*, Koprivnica 1979., str. 8. »Dana 29. listopada 1918. u 9 sati prije podne porobili su zlikovci na očigled oružništva, koje je mirno stajalo, Singerov dućan u Đurđevcu. Odavde su pošli na kuću odvjetnika Lichtenberga. Skupljena rulja upravo je počela navaljivati na zgradu, kada je na lice mjesta stigao jedan poručnik, koji je pozvao glavnog kolovođu da se odstrani. Kada ovaj to nije htio, nego se je suprotstavio, to ga je poručnik na mjestu iz samokresa ubio. Ostala se rulja razbježala (...)«
- 133 Vidmar, Josip, »Prilozi građi za povijest 1917.-1918. s osobitim osvrtom na razvoj radničkog pokreta i odjeke Oktobarske revolucije kod nas«, *Arhivski vjesnik*, I, Zagreb 1958., str. 126. U mjestu Slatina opljačkani su svi dućani i stanovi židovskih vlasnika. Velike štete pretrpjeli su trgovci Mandl, Deutsch, Fuchs, Bröder, Straus, Dreisiger, cipelar Müller, kožar Schmutzer, mesar Kohn, trgovac Izidor Kohn i dr. Uz ostalo opljačkali su i slatinski Rabinat.
- 134 Hrabak, Bogumil, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslavenskim zemljama 1914.-1918.*, Novi Sad 1990., str. 111-295. Preko sto siromašnih seljaka, Cigana i pripadnika Zele-nog kadera upalo je u varoš te uništavalo trgovačke radnje i skladišta, a za štetu u trgovini Roze Lang kasnije je podnesena i sudska prijava.
- 135 Krizman, Bogdan, »Grada o nemirima u Hrvatskoj na kraju 1918. godine«, *Historijski zbornik*, br. 1-4, Zagreb 1957., str. 113, 116. Zbog pomanjkanja sigurnosne straže, unatoč tome što je prijeki sud proglašeni, opljačkani su dućani i stanovi obitelji Fürst i Doner te su im pokrali robe u iznosu preko dva milijuna kruna.
- 136 Vidmar, Josip, »Prilozi građi za povijest 1917.-1918. s osobitim osvrtom na razvoj radničkog pokreta i odjeke Oktobarske revolucije kod nas«, *Arhivski vjesnik*, I, Zagreb 1958., str. 121.
- 137 Winter, Marija, »Tragedija ludbreških Židova«, *Podravski zbornik*, Koprivnica 1986., str. 26-29; Dretar, Milivoj, »Povijest ludbreške židovske zajednice«, *Podravski zbornik*, Koprivnica 2004., str. 126; Winter, Marija, *Iz povijesti Ludbrega i okolice*, knjiga I i II, Koprivnica 2000., str. 157-158; Winter, Marija, »Ludbreg i okolica od početaka XX. stoljeća do raspada Kraljevine Jugoslavije«, *Podravski zbornik*, Koprivnica 1988., str. 30-38; Dretar, Milivoj, »Antisemitski ispadi u Ludbregu«, *Ha-Kol*, br. 107, prosinac 2008., str. 44-45. U rujnu 1918., dok još rat nije bio završen, skupine maskiranih ljudi opljačkale su židovske dućane u Hrženici, Đurđu i Strugi. Prvoga studenoga 1918. opljačkani su židovski dućani u Martijancu, Poljancu, Dubovici, Kutnjaku i Selnici. U Velikom Bukovcu trgovce su štitili žandari pa su spriječeni pokušaji pljačke na obitelji Weiss i Stern. Opljačkani su sljedeći trgovci: Weiss u Dubovici, Fischer u Kutnjaku i Fischer u Selnici – odnesena im je sva roba iz dućana. Ogorčeni nekim događajima u ludbreškom kraju, Ludbrežani su načinili barikade na svim prilazima u mjesto i obranili ga od pljačkaša. Prosvjedi su se nastavili u Ludbregu, no Narodna zaštita ih je spriječila. Pri bijegu iz nemirnog Ludbrega, kod Poljanca bio je uhvaćen, opljačkan

nja,¹³⁸ Draganić,¹³⁹ Đakovo,¹⁴⁰ Cernik i Nova Gradiška¹⁴¹ te Garešnica, Pregrada, Dugo Selo, Kloštar, Novigrad, Pitomača¹⁴² i Kutina.¹⁴³

- i izgubio život, trgovac tekstilom Appler. Da bi spasio svoju imovinu, on je natovario kola i krenuo prema Varaždinu, ali su ga pljačkaši susreli u šumi, opljačkali i na mrtvo isprebijali. Iako su Židovi optuživani za liferanstvo u doba rata, pravih lihvara u Ludbregu nije bilo. Zeleni kader se utaborio kod trgovca Weiza (Vajsa).
- 138 Hrabak, Bogumil, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslavenskim zemljama 1914.-1918.*, Novi Sad 1990., str. 95-98.
- 139 Feldman, Andrea, »Židovi u Kraljevini Jugoslaviji«, *Dijalog povjesničara-istoričara*, br. 2, Zagreb 2000., str. 453; *Obitelj*, ur. Domaš Nalbantić, Jasminka, Zagreb 1996., str. 89-90 (priča Vere Dojč, »U sjeni Hrama«). U Draganiću je Zeleni kader napao dućan obitelji Steiner.
- 140 Šimončić-Bobetko, Zdenka, »Agrarne promjene u Đakovštini 1918.-1941. godine«, *Zbornik muzeja Đakovštine*, br. 4., Đakovo 1997., str. 61-64; Vidmar, Josip, »Prilozi građi za povijest 1917.-1918. s osobitim osvrtom na razvoj radničkog pokreta i odjeke Oktobarske revolucije kod nas«, *Arhivski vjesnik*, I, Zagreb 1958., str. 124-125. U dopisu velikog župana Virovitičke županije Predsjedništvu za unutrašnje poslove Zemaljske vlade od 14. studenoga 1918. pisalo je da su u Đakovu opljačkane sve židovske trgovine, kao i stanovi njihovih vlasnika. Najveće štete pretrpjeli su đakovački trgovci Epstein (Epstein) i Kertner čiji su dućani zapaljeni te zlatar Halas i trgovci Keršner, Bruck, Grünbaum i Lošitz. U Bračevci je opljačkan veleposjednik Blumenstock. U općini Levanjska Varoš orobljeni su svi trgovci napose Židovi, bolji građani i posjednici.
- 141 Žugaj, Vjekoslav, *Židovi novogradiškog kraja*, Zagreb 2001., str. 33-34. U Cernik i Novu Gradišku 27. listopada 1918. došla je velika rulja, koja je prvo napala dvor grofa Kulmera, a zatim udarila na trgovca Kornfeina, Židova kojem su sve pokrali, pokućstvo polupali i uopće sve opljačkali i spalili. Poslije toga su željeli udariti na samostan ali su odustali. Međutim, navalili su na trgovinu udovice Spitzer, Židovke kojoj su sve pokrali i polupali. Opljačkali su i trgovca Reicharta, Židova. Najveću štetu u Novoj Gradiški pretrpjeli su Židovi: trgovci Emanuel Wachslar (1,202.600 kruna), Vilim Schmidek (540.000 kruna), Leopold Roth (171.000 kruna) i Jakob Kohn (2,365.000 kruna), odvjetnik dr. Herman Njemirovsky (270.000 kruna), vlasnik kavane »Corso« Gerstman (300.000 kruna), ali su oštećeni bili i brojni poduzetnici i trgovci koji nisu bili Židovi.
- 142 Hrabak, Bogumil, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslavenskim zemljama 1914.-1918.*, Novi Sad 1990., str. 240. U Dubravi su za početak opljačkani stanovi dvojice trgovaca Židova.
- 143 Hrabak, Bogumil, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslavenskim zemljama 1914.-1918.*, Novi Sad 1990., str. 98; Banac, Ivo, »'I Karlo je ošo u komite'. Nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918.«, *ČSP*, 24 (3), Zagreb 1992., str. 28-29.
- 144 Hrabak, Bogumil, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslavenskim zemljama 1914.-1918.*, Novi Sad 1990., str. 245. Niti u Zagorju nije bilo mirno. U okolici Zaboka orobili su jednoga židovskog trgovca i razbili su i razvukli sve što je imao.
- 145 Banac, Ivo, »'I Karlo je ošo u komite'. Nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918.«, *ČSP*, 24 (3), Zagreb 1992., str. 29. U Stubici je 3. studenoga 1918. netko porušio židovske nadgrobnje spomenike.
- 146 Hrabak, Bogumil, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslavenskim zemljama 1914.-1918.*, Novi Sad 1990., str. 252. U Krstini (kod Cetingrada) njih 400 navalilo je na dućan i kuću Židova Rendela, orobilo što se našlo i moglo ponijeti. Članovi Rendelove obitelji otjerani su iz mjesta bez ičega, šegrti u trgovini su izranjavani, a potom je preostalo predano plamenu.
- 147 Hrabak, Bogumil, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslavenskim zemljama 1914.-1918.*, Novi Sad 1990., str. 255, 265. U Domašnici seljaci su posjetili nadšumara, notara, trgovce Steinberga i Lobowitza, ratne bogataše, mađarone i njihove privrženike, te im raznijeli pokućstvo i robu iz dućana. U Svetoj Mariji opljačkan je Julius Štaremborg. U donjem Medimurju, u Donjoj Dubravi mještani su navalili na dućane bogatih Židova i nekih drugih trgovaca.

Usljedili su neredi u Hrvatskom Zagorju,¹⁴⁴ Stubici,¹⁴⁵ Lici¹⁴⁶ i Međimurju.¹⁴⁷ Kako su vlasnici i trgovci uglavnom bili Židovi, paljenje trgovina i dućana tumačeno je kao očiti znak antisemitizma.¹⁴⁸ Službene su vlasti taj nezavidan položaj židovskih trgovaca te razbojstva, pljačkanje i palež njihove imovine, objašnjavale ratnim profiterstvom, jer da su se Židovi tijekom rata obogatili.¹⁴⁹ Prema jednom suvremeniku neredi su prvih dana bili upereni »prema Židovima i velikim posjednicima i spahijama, a posle su se izrodili u opću pljačku«. ¹⁵⁰ Međutim, nije u cijelosti točno da su u mnogim mjestima izgređi bili isključivo upereni protiv Židova, nego je sukob u gradovima dobrim dijelom bio uperen i protiv službenih vlasti, i to i kao rezultat agrarianizma, ideologije koju je propovijedao Stjepan Radić. U mnogim područjima, gradovima i mjestima, uz židovske dućane opljačkani su i zapaljeni brojni posjedi čiji su vlasnici bili katolici (Hrvati, Nijemci i Mađari) ili pravoslavci (Srbi). Ovdje ne smijemo zaboraviti spomenuti i činjenicu da je među vojnim bjeguncima, odnosno dezerterima, bilo i Židova. O nekom Grünwaldu je pisao i osječki tisak (»Jug«) u više navrata. Grünwald je pobjegao iz svoje jedinice i skrivao se po Zagrebu. Budući da je u Zagrebu počinio više krvavih razbojstava bio je od vojnog suda osuđen na smrt. Zauzimanjem zagrebačkog rabina, kazna mu je preinačena na deset godina tamnice i sredinom kolovoza 1918. otpremljen je u kaznionicu u Staroj Gradini. Ondje je prebivao samo tjedan dana, jer je pobjegao, iskoristivši nesmotrenost čuvara. Nije pristupio Zelenom kaderu, nego se razbojstvima »bavio individualno«. ¹⁵¹

Uzroci tih nereda i pljačkanja Židova leže u činjenici da nove službene vlasti (Narodno vijeće) nisu pravovremeno reagirale i osudile ratno profiterstvo, pa su se seljaci i građani smatrali iznevjerenima te su prvo napali nezaštićene. Istovremeno su se i sami Židovi smatrali iznevjerenima od vlasti i doživljavali su vlastite nevolje kao isključivu posljedicu antisemitske harange tiska, intelektualaca i činovnika. Židovi su zamjerali lokalnim vlastima da ništa ne poduzimaju protiv pljačkanja i uništavanja njihove imovine iako unaprijed znaju što će se dogoditi. U tekstu »Pljačkanja« objavljenom u »Židovu« u prosincu 1918., autor priloga žalio se da se pljački pridružila inteligencija, kao i gospođice i gospođe iz najboljih krugova, te da svi stupaju zajedno s pijanom ruljom. Zemaljski odbor cionističkog saveza za Jugoslaviju osudio je izgrede i pljačkanje Židova u Hrvatskoj i obratio se

148 Feldman, Andrea, »Gospođica Ashkenazy žali intelektualni život Židova u međuratnoj Hrvatskoj«, *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb 1999., str. 355; Banac, Ivo, »'I Karlo je ošo u komite'. Nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918.«, *ČSP*, 24 (3), Zagreb 1992., str. 28-29.

149 Banac, Ivo, »'I Karlo je ošo u komite'. Nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918.«, *ČSP*, 24 (3), Zagreb 1992., str. 28-29.

150 Hrabak, Bogumil, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslavenskim zemljama 1914.-1918.*, Novi Sad 1990., str. 87-88, 92.

151 Hrabak, Bogumil, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslavenskim zemljama 1914.-1918.*, Novi Sad 1990., str. 200.

Antanti tražeći pomoć, a 13. prosinca proglasio je danom »Židovske žalosti nad užasnom nesrećom«.¹⁵²

Stvaranje nove Države/Kraljevine SHS, Židovi u Hrvatskoj su, kao i ostali, popratili sa simpatijama i oduševljenjem, nadajući se da će nova država pokazivati puno više obzira prema židovskoj zajednici.¹⁵³ Već su početkom 1918. »osječki Mladi židovi« u novinama »Jug« pokazali simpatije prema »ideji jedinstva troimenog naroda južnih Slavena« koja je bila izražena u deklaraciji narodnih zastupnika na sjednici Carevinskog vijeća od 30. svibnja 1917.¹⁵⁴ Povodom konstituiranja Narodnog vijeća Srba, Hrvata i Slovenaca i njegove objave od 19. listopada 1918., sastali su se 21. listopada predstavnici Zemaljske organizacije cionista iz jugoslavenskih zemalja i objavili svoj proglas. Istaknuli su da se ne žele miješati u politička pitanja novostvorene zemlje iako kao cionistička organizacija podupiru njihova načela te radosno pozdravljaju i prihvaćaju rješenje »južnoslavenskog problema koje najbolje odgovara idealima jugoslavenskog naroda i za koje će se odlučiti njihovi pozvani zastupnici«; isto tako nadaju se da će Jugoslavija osigurati i svim »inoradnim manjinama« slobodan razvoj i jednakopravnost pred zakonom, oblastima i u životu, kao i posvemašnju slobodu ispovijedanja te da će buduća »jugoslavenska štampa« pripomoći da nestane nesklonost prema židovskom narodu. U skladu s tim »nacijonalni Židovi« će »živo raditi oko boljka i procvata naroda, sred kojeg živu i dosljedno tome podupirati, moralno i materijalno svaki patrijotički rad«.¹⁵⁵

Nakon osnivanja Države, osnivaju se mjesni Odbori širom Hrvatske, ali i mjesni židovski odbori. Brojne društvene, staleške i druge organizacije šalju im pisma podrške. Tako je povodom osnivanja Odbora Narodnog vijeća u Koprivnici »cijenjenom Narodnom odboru« upućena izjava koprivničke Izraelitske bogoštovne općine, kojom ona u ime svoga predsjednika Hirschlera oduševljeno »pozdravlja osnutak i rad Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba. Osjećajući se jedno s ostalim dijelovima naroda uložiti će članovi ove općine sve svoje intelektualne, materijalne i fizičke sile da se u potpunom opsegu ostvare uspješni narodni ideali«.¹⁵⁶ I upravni odbor zagrebačke Izraeliske ferijalne kolonije pozdravio je osnivanje Narodnog vijeća i stvaranje zemalja SHS-a.¹⁵⁷ Vrlo brzo Židovi su doživjeli razočaranje novom državom, a niti mirnodopska vremena nisu Židovima

152 Banac, Ivo, »'I Karlo je ošo u komite' Nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918.«, *ČSP*, 24 (3), Zagreb 1992., str. 29; *Židov*, br. 23, 1. prosinca 1918., str. 4-5.

153 »Jugoslaveni i Židovi«, *Židov*, br. 20, 16. listopada 1918.

154 *Židov*, br. 5, 1. ožujka 1918., str. 4.

155 *Židov*, br. 21, 23. listopada 1918. (uvodna stranica, proglas Zemaljske organizacije cionista)

156 Feletar, Dragutin, »Koprivnički događaji 1918.-1920.«, *Podravski zbornik*, Koprivnica 1979., str. 20.

157 *Izujestaj Izraeliske Ferijalne kolonije za dvogodište 1917.-1918.*, Zagreb 1919., str. 5-6.

donijela olakšanje.¹⁵⁸ Počelo je s izgedima Zelenog kadera pod čijim je pritiskom došlo do iseljavanja sa sela u gradove ili čak preko granice u susjedne novostvorene države ili u Ameriku. U Srijemu je Zeleni kader napadao žitelje njemačke, mađarske ali očito i židovske narodnosti i poručivao im »da u Srijemu za njih mjesta nema«. ¹⁵⁹ Nakon završetka rata dijelu Židova prijetio je izgon, i to zbog toga što nisu imali državljanstvo/zavičajnost jer su mnogi bili rođeni izvan novostvorene države, npr. u Austriji, Mađarskoj, Rumunjskoj.¹⁶⁰ Na razočaranje u novoj državi Židovi nisu morali dugo čekati, jer osim što je došlo do spomenutih izgeda, spočitavao im se nedostatak patriotizma, zamjeralo im se da nisu dovoljno hrvatski orijentirani i da ne govore čistim hrvatskim jezikom, nije im se odobravalo izdavanje hrvatske (jugoslavenske) zavičajnosti iako su neke obitelji desetljećima živjele u Hrvatskoj. Dakle, predrasude su i dalje postojale, jer Židovi kod jednog dijela javnosti nisu uspjeli izgraditi pozitivnu sliku o sebi iako su značajno sudjelovali u hrvatskom intelektualnom, kulturnom i političkom životu. Haranga se prema njima nastavila i u međuratnom periodu te su uslijedila, kao i ranije, brojna šikaniranja i povremeni antisemitski napadi.

Završetkom rata raspada se Austro-Ugarska Monarhija, a stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (kasnije nazvane Kraljevinom Jugoslavijom) dolazi do stanja koje je imalo dalekosežne negativne posljedice za većinski hrvatski narod. Prijelaz iz jedne države u drugu nakon završetka Prvoga svjetskog rata pokazao se vrlo teškim ne samo za Hrvate i ostale narodnosti nego i za Židove. Na kraju rata, Židovi su svoj patriotski zanos (prema Monarhiji) promijenili i imali drukčiji stav, u prvom redu jer je Prvi svjetski rat sve europske Židove doveo do toga da su se našli na stranama dvaju zaraćenih tabora i morali se boriti jedni protiv drugih, a zatim i jer su se raspadom Austro-Ugarske i oni kao zajednica podijelili među novostvorenim državama što će u budućnosti donijeti brojne probleme. Značajan je utjecaj na njihovu budućnost imala i činjenica da su u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca hrvatski Židovi bili na strani poraženih, a srpski na strani pobjednika, što je u konačnici značilo da će se obljetnice pogibije srpskih Židova obilježavati, dok se to ne može baš reći za obljetnice poginulih hrvatskih Židova (stvaranjem

158 Feldman, Andrea, »Gospođica Ashkenazy žali intelektualni život Židova u međuratnoj Hrvatskoj«, *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb 1999., str. 355.

159 Vidmar, Josip, »Prilozi građi za povijest 1917.-1918. s osobitim osvrtom na razvoj radničkog pokreta i odjeka Oktobarske revolucije kod nas«, *Arhivski vjesnik*, I, Zagreb 1958., str. 75-76. U Izvještaju kotarskog upravitelja za vladinog povjerenika za Srijemsku županiju opisane su akcije Zelenog kadera te se u nabravanjima narodnosti spominje i hrvatska narodnost – »općenito nesrbi« koji se pod pritiskom akcija bjegunaca sele, što nam govori da su pripadnici jednog dijela Zelenog kadera u Srijemu bili Srbi.

160 Goldstein, Ivo, »Židovi u međuratnoj Jugoslaviji – problem ravnopravnosti i jednakovrijednosti«, *Dijalog povjesničara-istoričara*, br. 2, Zagreb 2000., str. 465-482.

161 *Spomenica poginulih i umrlih srpskih Jevreja u balkanskom i svetskom ratu 1912.-1918.*, Beograd 1927.

Države SHS i kasnije Kraljevine SHS 1918. godine zatečeno je u granicama nove države oko 65.000 Židova). Štoviše, srpski Židovi su 1927. dobili spomenik palim srpskim židovskim ratnicima i »Spomenicu poginulih i umrlih srpskih Jevreja u balkanskom i svetskom ratu 1912.-1918.«¹⁶¹ dok takva akcija nije zapažena za hrvatske Židove, s izuzetkom Zagrebačke i Koprivničke židovske općine koje su tek 1930. i 1934. postavile spomenik palim Židovima tijekom Prvoga svjetskog rata. Ta razlika ili bolje reći vrednovanje srpskih i ostalih Židova unutar Kraljevine Jugoslavije nastavit će se i kasnije, čak i 1940., kada je u Kraljevini uveden *numerus clausus*. Naime, u početku su od njega bila izuzeta djeca onih Židova koji su se tijekom Prvoga svjetskog rata borili na strani Srbije (naravno, morali su podnijeti potvrdu ili dokaz o vjernosti), dok se za sve ostale Židove u Kraljevini Jugoslaviji taj zakon provodio bez izuzetaka.¹⁶²

Kako su Židove u Prvome svjetskom ratu doživljavali i kako su ih opisivali hrvatski književnici najbolje oslikava Milan Begović (Vrlika, 19. siječnja 1876. - Zagreb, 13. svibnja 1948) u svojem romanu *Giga Barićeva*, čija se radnja odvija prije, za vrijeme i nakon Prvoga svjetskog rata.¹⁶³ U romanu se kao jedan od pro-saca Gige Barićeve pojavljuje Freddy – zagrebački Židov. Njegov opis i djelovanje tijekom Prvoga svjetskog rata najbolje pokazuje stajalište jednog dijela javnosti prema nekim Židovima (pojedincima). »Kada je počeo rat, nisu ga uzeli radi katarata na plućima. Ali da potpuno izbjegne novačenu, nastojao je da se bilo kako skloni. Valjalo je sudjelovati ako ne na frontu, a ono u pozadini. Najprije se žurio da položi doktorat filozofije, a poslije ispita bacio se Freddy na dobrotvorno djelovanje. Najprije na Crveni križ. Njegov otac i stričevi dali su neobično velike doprinose, ponudili čitav jedan magazin za skladište Crvenog križa, jednu svoju kuću udesili kao pomoćnu bolnicu za ranjenike, gdje su dame njihovih obitelji vršile službu nadzornica i milosrdnih sestara. Freddy je zatim osnovao u jednoj sobi svoje garsonijere ured za pomaganje porodica nastradalih ratnika i tako je, naoko, njegova mala Suburra postalo mjesto utjehe i dobročinstva.... Iako je bio unovačen, bio je od vojne vlasti odmah i oslobođen kao 'unentbehrlich', pa ostao i nadalje kao 'najagilniji član' odbora Crvenog Križa ne čelu svojeg ureda. Dobio je šta više i kolajnu 'za građanske zasluge u vrijeme rata...' «¹⁶⁴

I što na kraju reći o Židovima i Prvome svjetskom ratu, osim da su trpjeli sve nedaće kao i ostali građani Hrvatske, da su bili mobilizirani i borili se na svim

162 Lebl, Ženi, *Odjednom drukčija, Odjednom druga, sjećanja i zaboravi*, Beograd 2008., str. 17-20. Djed i otac poznate povjesničarke Ženi Lebl iz Srbije borili su se u ratu 1914-1918. i bili su nositelji Albanske spomenice i raznih srpskih i savezničkih odlikovanja, pa se na Ženinog brata Aleksandra Lebla u početku *numerus clausus* nije odnosio te je mogao upisati fakultet.

163 Begović, Milan, *Giga Barićeva*, Zagreb 1944. Roman *Giga Barićeva* prvo se pojavio 1930. kao roman u podlistku. Na natječaju lista *Novosti* kao nedovršen roman osvojio je prvu nagradu – *Giga Barićeva* izlazila je u *Novostima* (br. 289-360). U cijelosti je roman objavljen tek 1940. pod naslovom *Giga Barićeva – roman iz zagrebačkog poslijeratnog života*.

164 Begović, Milan, *Giga Barićeva*, Zagreb 1944., str. 103-122.

ratištima, da je dio njih poginuo i sahranjen daleko od vlastitog doma, a dio bio ranjen ili trajno onesposobljen. Svoje društvene aktivnosti su zamrznuli, a posvetili se dobrovoljnom radu. Kraj rata, nažalost, dočekali su suočeni s brojnim problemima, osiromašeni (s izuzetkom pojedinaca koji su se obogatili), vrlo često kao meta Zelenog kadera koji je paljenjem i pljačkanjem prestrašio Židove i izazvao unutrašnje i vanjske migracije. Jedan od najvećih problema Židovima bio je raspad Austro-Ugarske Monarhije, koja je austrijsko i ugarsko židovstvo podijelila na novostvorene države, što je dovelo do većih imigracija, jer brojni Židovi nisu imali zavičajnost u novostvorenim državama, pa su se morali vratiti u zemlje i mjesta iz kojih su se doselili, ili su se iseljavali još dalje, u Ameriku ili neku drugu zemlju.

Summary

FRAGMENTS FROM HISTORY OF JEWS IN CROATIA DURING THE FIRST WORLD WAR (1914-1918)

The maelstrom of the World War I (1914-1918) affected the Croatian Jews as well as all other inhabitants of Croatia. At the beginning of the war the Austro-Hungarian (and Croatian) Jews were patriotically oriented and shared the general national enthusiasm as all members of the Monarchy, nevertheless in the mobilization (the Empire mobilized 350 000 Jews). But, at the end of the war they had a different attitude because of disintegration of the Austro-Hungary and division of the Jewish community among newly created states. In the first phase of the war many activities within the Jewish community were suspended, the Zionist journal *Židovska smotra* (Jewish festival) was stopped, and many Jewish associations ceased to work. So was almost till 1917 and 1918, when it started new Jewish journal *Židov* (A Jew) and Jewish organizations renew began to lead their work. The Jewish community in Croatia took part in the Austro-Hungarian army in the World War I, enduring all the efforts like other citizens, and some of them were occupying prominent positions in the Home Defence Forces as well as in the Austro-Hungarian army in general. Many of them were killed, missed or wounded. Jewish community in Croatia in many ways are sought to help those who were victims through collecting of various forms of assistance. When the war ended, all Croatian citizens including Jews found themselves in difficulties because of the new political situation caused by creation of the new state. Partially, the Jews were exposed to the threats of expulsion (because they had not the officially recognized national or regional identity) and were often the targets of anti-Semitic incidents, especially those caused by the »Green cadre«.

Key words: First World War, Jews, »Green cadre«